

ALKMAAR OP DE WIND

ALKMAAR OP DE WIND

Door

Tom Kreuning
Joan Harmsen
Leo den Engelse

Redactie

Afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Gemeente Alkmaar

Vormgeving en omslagontwerp

Rob van Wilgen

Druk

Tijl Uilenspiegel Alkmaar

Oplage

1000

Uitgave van de gemeente Alkmaar in samenwerking met het
Regionaal Archief Alkmaar en de Molenstichting Alkmaar e.o..

Verschenen ter gelegenheid van de
Open Monumentendag op 8 september 2007 in Alkmaar.

Enkele afbeeldingen in deze uitgave zijn digitaal geretoucheerd

Regionaal Archief Alkmaar

Omslag: Schermerpoort, brug en hamei. Links molen de Wolf (staande aan de Keetkolk) en rechts molen de Zwart. (O. Rondhout, 1809) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

VOORWOORD

De eerste poldermolen had haar wieg in Alkmaar staan. Met het jaar van de molens in 2007 vieren we haar 600ste geboortedag. De ‘vaders’ Floris van Alkmemade en Jan Grietensoen creëerden in 1407 een machine om water op te malen. Dat deze uitvinding het landelijk bestuur uit de stoelen deed opspringen liet graaf Willen IV blijken, toen hij vanuit Den Haag afgezanten stuurde om het wonder te aanschouwen. In 1543 vond de eerste inpoldering in West-Europa plaats. Opnieuw was het Alkmaar die geschiedenis schreef met het droogleggen van het Achtermeer.

Alkmaar is een rijke molengemeente. Zij telt maar liefst tien poldermolens en twee korenmolens. Een deel is bezit van de gemeente en van het Hoogheemraadschap Hollands-Noorderkwartier. De meeste zijn in handen van de Molenstichting Alkmaar en omstreken. De stichting is een goede moeder voor haar molens en timmert -vooral letterlijk- aan de weg. Zij restaureert molens tot draaivaardige en bewoonbare machines en brengt het molenerfgoed onder de aandacht van het publiek, zoals nu met *Alkmaar op de wind*.

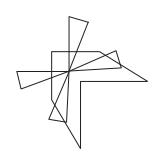
Dit boek verschijnt als deel 4 van een reeks uitgaven in het kader van Open Monumentendag. De reeks heeft tot doel kennis van het Alkmaarse cultureel erfgoed onder een groot publiek te verspreiden. Een zachte prijs hoort daarbij. Dankzij de vrijwillige bijdrage van de auteurs kan dat. Wij zijn hen daarvoor zeer dankbaar!

De titel *Alkmaar op de wind* komt uiteraard uit de molenwereld. Door de molenkap *op de wind* te zetten hebben de wieken optimale windvang waardoor zij volop kunnen draaien. Dat alle molens in de omgeving vandaag draaibaar zijn (de laatste wordt op dit moment gerestaureerd) is vooral de verdienste van vele bezielde vrijwilligers: de Molenstichting -die beheert en restaureert; het Gilde van Vrijwillige Molenaars -die een molenaarsopleiding biedt en de vrijwillig molenaars -die de molens draaiende houden.

Alkmaar op de wind kent twee hoofdonderwerpen: poldermolens en industriemolens. Bijzonder is dat naast de hoofdtekst alle Alkmaarse molenaars zelf aan het woord zijn over het reilen en zeilen van hun molens. Hieruit blijkt hun grote bezieling voor het vak en de wil om die met u te delen.

Het behoud van het molenerfgoed is niet alleen van belang vanwege de landschappelijke en cultuurhistorische waarde, maar ook vanwege de gebruikswaarde. Molens worden namelijk ook vandaag de dag nog ingezet voor het droog houden van onze voeten. Daarom werken wij aan een toekomst waarin het de Alkmaarse molens voor de wind zal gaan.

Dhr P.M. Bruinooge,
burgemeester van de gemeente Alkmaar
en
Mw drs. J. M. de Vries,
dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier

Afbeelding rechts: tekening van een molen uit "Octroye beroerende de bedijckinghe van de Wieringer-Waert, gelegen in Noort-Hollant, inhoudende de vrijdommen ende conditien (....) 1597 uytgegeven is, omme te bedijcken, tot lant te maken" (Wed. J. de Meester, Alkmaar, 1630)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Een poldermolen is een windmolen die water maalt. Omdat poldermolens water uitslaan worden ze vaak watermolen genoemd, maar dit is niet juist. Een watermolen is namelijk een door water aangedreven industriemolen. Poldermolens vindt je vooral in het noorden van ons land en watermolens in het zuiden. De gemeente Alkmaar is een van de rijkste molengemeenten van Nederland. Het Alkmaarse molenbestand bestaat thans nog uit tien poldermolens en twee meelmolens. In het verleden hebben veel meer molens in en om Alkmaar gestaan, alle aangedreven door wind.

OPLETTEN OF DE 'ADMIRAAL' EEN SEIN GAF

Het molenaarsleven
Is van God gegeven
Maar het malen bij nacht
Heeft de duivel bedacht

Bovenstaande tekst zie je wel eens op een molen staan. De poldermolenaar van weleer had maar een karig bestaan. Zijn inkomsten vulde hij aan met het vangen van paling en het uit werken gaan bij de boeren. Maar als er gemalen moest worden diende hij paraat te zijn en te letten op de seingever, de molen die als de 'admiraal' bekend stond. In de natte herfsttijd moest er soms dag en nacht worden gemalen. Slapen en malen des nachts konden niet worden verenigd want dat was te gevaarlijk. Sommige molenaars bedachten zelf een 'seintje'. Zij bonden een klomp aan een touwtje op de hoek van een van de acht kanten, zodat, als de wind om de hoek ging blazen, de klomp tegen het houtwerk tikte.

Zo was de drooglegging van het Alkmaarse Achtermeer in 1533 een Europese primeur. Ook op het gebied van de industriemolens zijn veel uitvindingen gedaan in Alkmaar. Zo zouden de eerste oliemolen en de eerste windpapiermolen in Alkmaar gestaan hebben. Toen echter de stoommachine, de verbrandingsmotor en elektriciteit hun intrede maakten, kwam er een einde aan de ontastbare positie als industrieel werktuig. De molen werd niet langer gezien als een machtig werktuig maar als een nutteloos relikwie uit het verleden. In de negentiende eeuw telde Nederland ruim 10.000 molens. Nu zijn het er nog ruim 1000.

Al is het aantal molens aanzienlijk gedaald, gelukkig groeit het besef dat we deze prachtige monumenten moeten koesteren. Veel molens worden gerestaureerd of zelfs herbouwd zodat het aantal de laatste jaren een lichte stijging vertoont. Er is echter nog altijd een achterstand aan restauratie en onderhoud in te halen. Veel plaatselijke stichtingen zijn actief om de molens in hun omgeving te behouden, draaivaardig te maken en te voorzien van een molenaar.

Om een molen te kunnen laten draaien moet de wind vrij de wieken kunnen bereiken en in ons kleine drukke landje zorgt dit nogal eens voor problemen. Hoge bebouwing en bomen in de buurt van een molen hebben grote invloed op de windvang. Het bewaken van de zogeheten molenbiotoop is daarom een belangrijk onderdeel van het molenbehoud. Tegenwoordig wordt meer en meer rekening gehouden met de biotoop, al moet vaak het recht op wind nog wel verworven worden.

Er zijn vandaag de dag nog maar weinig beroepsmolenaars. Vele molens worden dan ook draaiend gehouden door vrijwilligers. Zo zijn er in de laatste dertig jaar veel molenaars opgeleid door Het Gilde van Vrijwillige Molenaars. Dit gilde heeft als doel het vak van molenaar door te geven aan volgende generaties. De vrijwillige molenaars zorgen er op hun beurt voor dat de Nederlandse molens draaien en malen. Een draaiende molen siert niet alleen het landschap maar heeft het belangrijke voordeel dat gebreken eerder aan het licht komen waardoor dure restauraties kunnen worden voorkomen. Voor molens geldt dan ook in het bijzonder dat rust roest.

HET BEGON IN ALKMAAR

De eerste windmolen die water kon opmalen heeft in Alkmaar gestaan. Het bewijs daarvoor wordt ons geleverd door een notitie op een grafelijke rekening uit 1407. Daarin draagt Willem VI, Graaf van Holland (1404-1417), de Heemraden van Delfland op om in Alkmaar een onderzoek in te stellen naar de aldaar in gebruik zijnde molen die water uit zou werpen:

'Item enen bode gesent an den hyemrade van Delflant mit brieve, roerende dat sy t'Alcmair togen, om een ondersoec te doen van den water, dat heer Florijs van Alcmade ende Jan Grietensoen mitter molen uitgeworpen hadden, hem gegeven VIIj d.g. Item om derselver sake willen enen bode gesent an heren Bertout van Assendelf ende Wouter van Gent, hem gegeven Ijs.IIIj d.g., tesamen IIs.g.'

Uit de belangstelling van de graaf blijkt het nationale belang dat aan de uitvinding van Floris van Alkmade en Jan Grietensoen werd gehecht. Jammer genoeg is over dit prototype weinig bekend. We weten niet waar hij gestaan heeft en ook niet hoe hij er uit heeft gezien. Zelfs technische gegevens over de manier hoe de bemaling werkte is nergens vermeld. Wat wel bekend is, is dat Van Alkmade en Grietensoen in 1407 voor een ware revolutie zorgden

DRAAIEN VOOR DE PRINS

Molens zijn ook ingezet in tijden van oorlog. Zo werden tijdens de Tachtigjarige Oorlog de industriemolens op de stadswallen van belegerde steden wel draaiend gehouden. Zo gaf de stad de indruk dat er nog volop graan te malen -en dus te eten- viel in de belegerde stad en de vijand droop af. In werkelijkheid viel er dan niets te malen. De stedelingen schaarden zich met dit gebaar achter de protestante prins Willem van Oranje en tegen de katholieke Spaanse bezetter. Voor Alkmaar ging deze strategie niet op. In Alkmaar zijn de molens op de stadsmuren alle bij het beleg afgebroken in opdracht van het stadsbestuur omdat ze gevaarlijk waren voor de verdedigers. Bovendien stonden er op de nieuwe wallen aan de zuid- en westkant nog geen molens. Het draaien zonder daadwerkelijk werk te verrichten heet nog altijd 'draaien voor de prins'.

HOE BLIJFT EEN MOLEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN BEDRIJF? DOOR HET BEDRIJF AAN TE PASSEN AAN DE VRAAG VAN DE TIJD.

Een molen bestaat namelijk economisch gezien uit twee onderdelen, als eerste de molen zelf als werktuig (machine) met daarnaast de commerciële activiteit. Met name dat laatste heeft in de afgelopen eeuwen op 't Roode Hert behoorlijk gewisseld, achtereenvolgens: 1610 Oliemolen, 1685 Volmolen, 1815 Pelmolen en vanaf 1901 Korenmolen.

En zo kennen de meeste binnen en buitenpoorters de molen nog steeds. Maar ook het gegeven korenmolen is aan verandering onderhevig. Was het vanaf 1901 heel gewoon dat er voor bakkers en particulieren werd gemalen, gaandeweg de 20ste eeuw veranderde dat -alle technische verbeteringen ten spijt- in het malen van veevoeders. Door de industriële revolutie raakten de molens steeds meer buiten beeld als onrendabele werktuigen, terwijl de molens wel aan het begin van diezelfde industriële revolutie hebben gestaan.

Hoe zouden wij anders in de gouden eeuw zoveel schepen hebben kunnen bouwen om die vervolgens over de hele wereld te laten uitwerpen om rijkdommen te vergaren.

Terug naar de 20ste eeuw. Door het besef dat er van de ruim 10.000 molens die Nederland ooit telde nog maar een kleine 10% over was, kwam er een beweging op gang om de nog bestaande molens te behouden en daar waar mogelijk hun functie weer te laten uitvoeren. Met name het Echte Bakkersgilde heeft wat betreft de korenmolens in de jaren 1970 een voortrekkersrol gespeeld door met het introduceren van "bruin van de molen" verschillende molens in Nederland weer economisch draagvlak te geven. Ook 't Roode Hert heeft hiervan geprofiteerd. Sterker nog, het initiatief is hier geboren dus ook dit keer begon in Alkmaar de victorie. Maar ook deze impuls komt door schaalvergroting in de bakkerij en aangescherpte wet en regelgeving onder druk te staan. Daarom wordt op veel molens de omslag gemaakt naar de verkoop van bakproducten aan particulieren, zo ook op korenmolen 't Roode Hert. Vanaf de jaren 1980 is dit voortvarend opgepakt. Uiteindelijk blijkt dit zijn beperking te hebben aangezien het zo voortvarend ging dat de exploitanten zich op een gegeven moment, vanwege het vele werk, genoodzaakt zagen te stoppen. Inmiddels is de exploitatie overgenomen door Fermento onderdeel van de Raphaëlstichting, die zich ten doel stelt mensen met een beperking de mogelijkheid te geven een passende vorm van werk te verrichten.

En met name het werk op korenmolen 't Roode Hert is bij uitstek geschikt om te worden verricht door mensen met een beperking. Door het samenspel tussen molenaar en medewerkers wordt er een assortiment van Biologische-en BD artikelen gerealiseerd dat de toets der kritiek uitstekend kan doorstaan.

Hier gaat dan ook het spreekwoord op 'vele handen maken licht werk'. Zo blijkt dat door de flexibiliteit die de molens en hun beheerders in hun dagelijks werk aan de dag leggen er altijd weer mogelijkheden gevonden worden om ze voor de toekomst als werkend monument te behouden.

John van Ham, molenaar 't Roode Hert.

die voor een groot deel de waterstaatgeschiedenis van Holland zou bepalen.

Over de vorm van het prototype is al veel gespeculeerd. Om een beeld te geven gaan we terug naar het oudste type windmolen in ons land, de zogeheten standaardmolen. Het molenlichaam ofwel molenhuis van deze molen bestaat uit een grote vierhoekige kast die in zijn geheel om een zware, verticale houten spil draait. Deze spil heet de standaard of

Boven: de familie Berkhout voor molen 't Roode Hert ergens tussen 1910 en 1924 [privé collectie]. Onder: foto met rechts molen 't Roode Hert en op de achtergrond een der molens van de Zeswielen (circa 1900)

Molen 't Rode Hert op zijn originele plek aan de Poel te Zaandam. De molen heet nog De Witte Klok. Knipsel uit Wereldrevue (1924) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

houten koker. In die koker liep de koningsspil naar beneden, waarop het benedenhuis van de molen kon staan. Het bovenhuis met de wieken kon op zichzelf rondom de koker draaien. Mogelijk heeft de eerste poldermolen er zo uit gezien.

NOORD-HOLLANDSE BOVENKRUIER

Het bekendste type poldermolen in onze provincie is de Noord-Hollandse bovenkruier. Een bovenkruier is een molen waarbij alleen het bovenste gedeelte, de kap met wieken, gedraaid en recht op de wind gezet kan worden. Dit op de wind zetten wordt kruien genoemd. De wind waait in Nederland uit alle windstreken en zo kan de molen uit alle hoeken de wind vangen. De Noord-Hollandse bovenkruier is waarschijnlijk ontstaan uit nabootsing van de stenen torenmolens. Reeds vóór 1400 waren er al ronde gemetselde torenmolens in ons land. Dit type had ook een draaibare kap, maar de stenen torens waren te zwaar voor de veenachtige ondergrond in de polders. Hollandse molenbouwers bouwden ze daarom in hout na en gaven het molenlichaam een veelhoekige en later de nu zo karakteristieke achtkantige vorm. Ook hier heeft Alkmaar midden in de ontwikkeling gestaan. De vroegste verwijzingen naar een Noord-Hollandse bovenkruier betreffen de twee Alkmaarse Brantgen Heinesmolens die in 1532-1533 door drie timmerlieden van eigen bodem werden gebouwd. Door de droogmakingen van omringende meertjes in de periode 1530-1580 heeft zich hier de molentechnologie verder ontwikkeld en werd ruime ervaring opgedaan met de windbemaling. In Alkmaar staan de twee oudst bewaard gebleven achtkanters, de Geestmolen en de Viaanse molen. De Geestmolen is gebouwd omstreeks 1565 en bemaalde de Geestmolenpolder van de Egmondermeer. De Viaan bemaalt (nog steeds) sinds 1580 de Bergermeer. Zij bewijzen dat de Hollandse bovenkruier al vóór 1600 een volgroeide bouwwijze had bereikt.

BINNENKRUIER

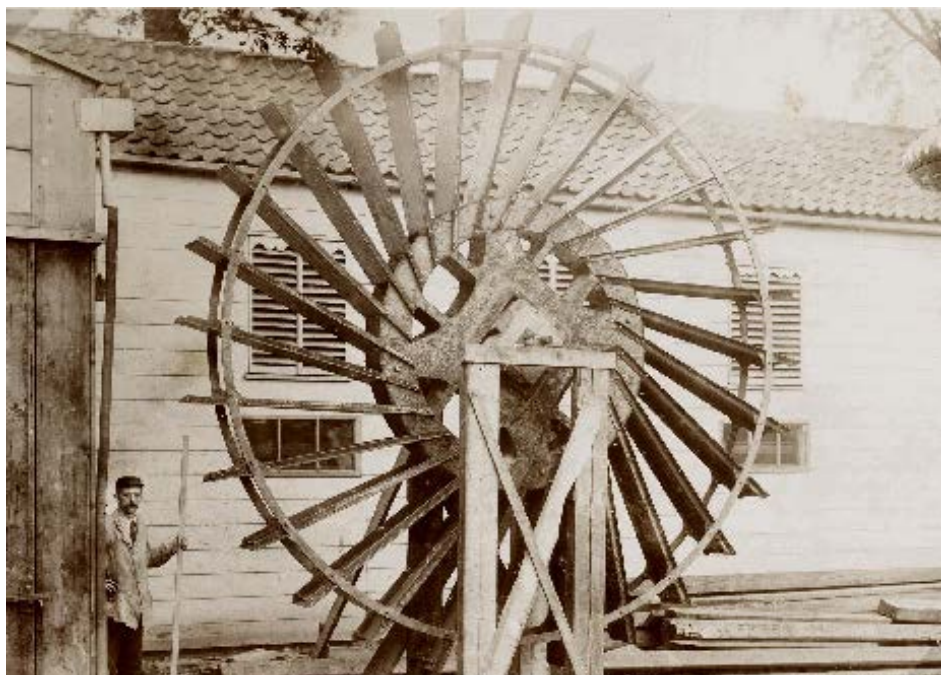
De achtkantige poldermolen in Noord-Holland is behalve een bovenkruier ook binnenkruier. Het binnenkruierwerk is herkenbaar aan de brede bovenbouw. Binnenin de kap bevindt zich namelijk het kruirad - een windas met spaken om de wieken in de wind te zetten. Het buitenkruierwerk of staartkruiging was sinds het begin van de zeventiende eeuw bekend. Het kruirad is dan buiten de molen gesitueerd op de begane grond of op de stelling (buitenvloer aan molenromp). Hierbij is het kruirad met de kap verbonden via een zogeheten staart. Industriemolens zijn vaak buitenkruiers. Voor de industriemolenaar, die zijn werkzaamheden voornamelijk beneden in en om de molen had, was het te bezwaarlijk om bij verandering van windrichting naar boven te moeten lopen om te kruien. Met een buitenkruierwerk, bedienbaar vanaf de werkvloer scheelde het hem kostbare tijd. Leeghwater, overigens niet de uitvinder hiervan, heeft in 1607 voor de inpoldering van de Beemster een ontwerp van een buitenkruier ingediend, dat echter werd afgewezen. Waarschijnlijk werd door de staartconstructie de bouw van een buitenkruier duurder dan een binnenkruier. Bijkomend voordeel is dat in een binnenkruier de molenaar altijd droog staat. Ook de wieken hebben een ontwikkeling doorgemaakt. Omstreeks 1650 hadden de zogeheten oude Hollandse wieken hun volgroeide vorm bereikt. Op oude afbeeldingen kan men een lang rechthoekig, plat hekwerk zien met in het midden de roedebalk. Langzamerhand verschuift het hekwerk zodat de breedte vóór de roe ongeveer de helft van het hekwerk erachter is. Nog later wordt het hekwerk en de zeilen vóór de roe vervangen door houten windborden.

ALKMAARSE POLDERMOLENS

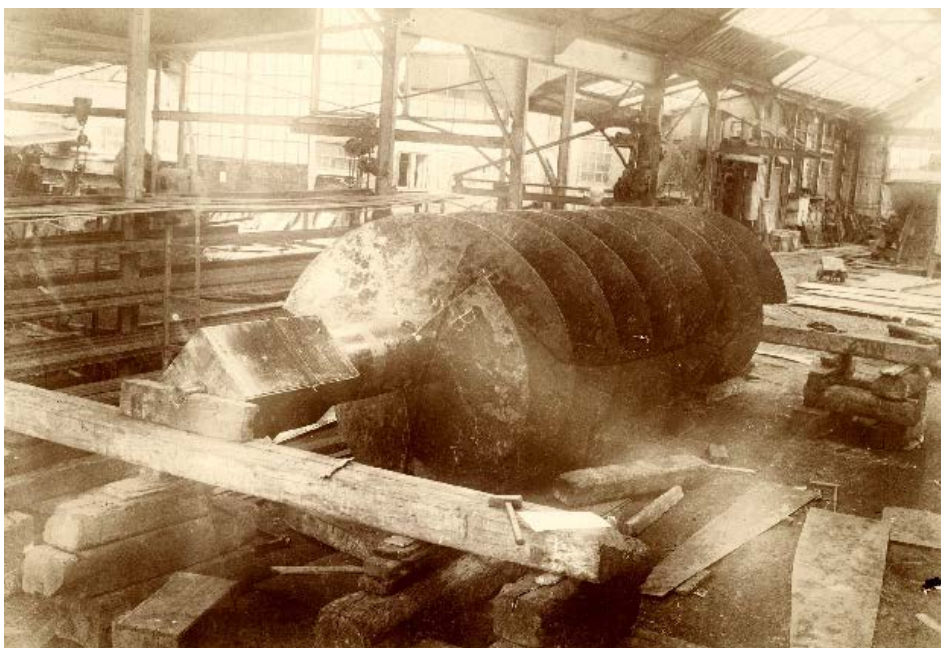
Alle Alkmaarse poldermolens functioneren nog altijd. Niet alle bemalen dan wel, maar draaien kunnen ze allemaal. Alle, op een na. Die laatste wordt momenteel gerestaureerd en draaivaardig gemaakt. De meeste molens zijn hun originele scheprad kwijt geraakt doordat ze in de loop der tijd zijn vervijzeld. Een vijzel is een as met spiraalvormige schroefgangen dat het water over een grotere hoogte kon opvoeren dan het scheprad. Hoe nuttig oude poldermolens in de 20ste eeuw konden zijn bleek wel in 1994 en 1995 toen Noord-Holland te kampen had met wateroverlast. De met modernere technieken uitgeruste gemalen konden destijds het vele water niet aan en met hulp van diverse poldermolens is het hoogstaande water weggemalen. De vrijwillige molenaars hebben in die tijd soms dag en nacht gemalen. In Noord-Holland worden steeds vaker poldermolens bij restauratie maalvaardig gemaakt, zodat ze weer kunnen doen waar voor ze gemaakt zijn. Altijd handig in tijden van nood.

DE EENDRACHT

Molen De Eendracht is de enige ronde stenen poldermolen in Noord-Holland. Hij bemaalde vroeger de ca. 100 ha. grote Eendrachtpolder op de Schermerboezem. Deze polder is in 1771 ontstaan door het samengaan van drie kleinere polders, vandaar de naam. Hiervoor werden de afzonderlijke polders al door eigen molens bemaald op verschillende peilen. De molen is in 1771 gebouwd om de nieuwe polder te gaan bemalen. Boven de deur is een gevelsteen ingemetseld met als tekst: "Van De Polder De Eendragt Is Aen Dese Moolen De Eerste Steen Gelegt

Boven: Molenscheprad vervaardigd op de scheepswerf Nicolaas Witsen en W.F. Stoel aan de Eilandswal (30 augustus, 1898). Onder: Molenvijzel bestemd voor de Oudorperbinnenpolder bij Nicolaas Witsen aan de Eilandswal (4 augustus, 1925) [Collectie Regionaal Archief, Alkmaar]

DE PROVINCIALE MOLENCOMMISSIE EN DE MOLENBIOTOOP

De Provinciale Molencommissie (PMC) is ingesteld om Gedeputeerde Staten te voorzien van adviezen op molengebied. Om die taak zo goed mogelijk in te vullen is er in 2000 een Raad van Advies opgericht waarin alle geledingen van de molenwereld zijn vertegenwoordigd. Via deze Raad van Advies is er een goede relatie ontstaan met de molenwereld. De meeste vragen die de PMC bereiken spelen zich af rondom de molenbiotoop. De rode (bebouwing) en de groene (begroeiing) biotoop rond vele molens laat te wensen over. De rode biotoop wordt meestal aangetast door uitbreidingsplannen en is daardoor moeilijk te corrigeren. Maar ook doorschietend groen kan bij de windvang van molens veel problemen opleveren.

De PMC heeft daarom in 2004 een netwerk opgezet van molenbiotoop-coördinatoren die in 10 regio's actief zijn met alle molenbiotoop bedreigende zaken. De resultaten tot nu toe zijn zeer hoopgevend en werken goed. Er lopen diverse biotoop-herstelprojecten en onderlinge uitwisseling van ervaringen blijkt stimulerend te werken.

Pilot molenbiotoop Sluismolen Alkmaar

Het bestuur van de PMC heeft in 2004 de brand en herbouw van de Sluismolen te Alkmaar aangegrepen om een pilot te starten ter verbetering van de molenbiotoop rond deze molen.

Samen met alle bij de herbouw betrokken partijen zoals Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier en de stichting Landschap Noord-Holland is een plan opgesteld om dit probleem beheersbaar te maken. Dit plan is vervolgens besproken met alle omwonenden en bedrijven in de buurt. Uiteindelijk hebben alle omwonenden hun medewerking verleend; hoge bomen in hun tuinen zijn gekapt en vervangen door laaggroeiend inlands groen. Op 13 december 2005 konden de dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier, mevrouw M. de Vries, de wethouder Welzijn en Cultuur van de gemeente Alkmaar, de heer J.C. Meijer en de vice-voorzitter van de PMC, mevrouw C. Hofkamp, als symbolische daad de laatste stekjes in de koude grond steken. Daarmee kon dit proefproject succesvol worden afgesloten. Inmiddels zijn er aanvragen onderweg voor een viertal vergelijkbare projecten.

Molenbiotoopproject Lameris

Juist door bovenstaande ontwikkelingen deed zich sterk de behoefte voelen om een provinciebreed objectief inzicht te krijgen in de staat van de molenbiotoop van alle molens. Daarom is in 2005 in opdracht van de provinciale molencommissie Noord-Holland een hernieuwde inventarisatie gemaakt van alle Noord-Hollandse molenbiotopen. Projectleider was Evert Jan Lameris. De provincie (75 %) en het Prins Bernhard Cultuurfonds (25 %) hebben samen de kosten voor het project voor hun rekening genomen. De inventarisatie is gebeurd met behulp van een nieuwe technische methodiek, waar dit voorheen "handmatig" en "op het oog" gebeurde. Er is gebruik gemaakt van hoogtegegevens die met behulp van laser-altimetrie landsdekkend zijn ingewonnen door Rijkswaterstaat, de provincies en de waterschappen. Door met de hoogtegegevens analyses uit te voeren is er een inventarisatie gemaakt van de molenbiotoop. Hoge objecten zijn in de hoogtegegevens te onderscheiden en het effect hiervan op de windvang van de molen is te bepalen. Met deze inventarisatie is eenduidig inzicht te krijgen in alle molenbiotopen.

Molenaars, moleneigenaren en molenverenigingen hebben met de molenbiotoopinventarisatie beter zicht op de windhinder objecten in de omgeving van de molens. De inventarisatie is ook van belang voor bijvoorbeeld beleidsontwikkelaars bij de provincie en gemeenten. Het rapport heeft er dan ook toe geleid dat op tal van plaatsen door eigenaren en gemeenten wordt gewerkt aan projecten om de biotoop rond de molens te verbeteren. Onlangs heeft een project rond de molen de Dog in Uitgeest plaatsgevonden.

Meer info vindt u via www.molenbiotoop.nl

Jaap van der Veen
Secretaris Provinciale Molencommissie

Door Pieter Van Der Nolle Junior Oud 6 Jaar en 5 Dagen Op Den 7 My 1771". Als gevolg van stadsuitbreiding is de polder in de jaren dertig bebouwd. In de jaren zeventig is ook het aangrenzende deel van de Bergermeer bebouwd, waardoor de molen nagenoeg geen landschappelijke betekenis en weinig windvang meer heeft. De molen is tot 1931 in bedrijf geweest voor de bemaling van de polder. In dat jaar werd zijn taak overgenomen door een elektrisch gemaal dat vlak naast de molen werd gebouwd. Naast het gemaal stond tot een brand op 5 december 1932 een kleine molenaarswoning. De molen zelf is nooit bewoond geweest. De Eendracht is in 1999 gerestaureerd. Er is een houten scheprad geplaatst, dit scheprad is kenmerkend voor de molen en tevens het enige in Noord-Holland. Ook bijzonder is dat De Eendracht is gebouwd door molenmaker Kornelis Bobeldijk die ook tekende voor de bouw van korenmolens De Groot (1769, Alkmaar) en Kijkduin (1772, Schoorl), met welke laatste hij promoveerde tot Meester Molenmaker.

DE GEESTMOLEN

De Geestmolen is een achtkante binnenkruier en is waarschijnlijk gebouwd omstreeks 1565. Alkmaar werd aan de westzijde begrensd door onder andere het ondiepe merengebied van de Egmondermeer, totdat de graaf van Egmond in 1564-1565 opdracht gaf om de Egmondermeer droog te leggen. De molen bemaalde de Geestmolenpolder van de Egmondermeer en pompte op de Hoevervaart, een onderdeel van de Schermerboezem. In het begin van de jaren 1960 is in deze polder de nieuwbouwwijk De Hoef verzezen. Als gevolg hiervan is niet alleen de landschappelijke betekenis van de molen geheel verloren gegaan, maar wordt nu ook de benodigde vrije windvang sterk verminderd. Uit vrijwel alle hoeken wordt de windvang ernstig belemmerd. Oorspronkelijk was de molen uitgerust met een scheprad tot deze in 1886 werd vervijzeld. Waarschijnlijk later werd deze uitgerust met zogeheten 'licht en zwaar werk', zodat de vijzel met twee verschillende snelheden kan worden aangedreven. In 1963 is de houten

Familiekiekje bij de Geestmolen [Privé Collectie]

DE GEESTMOLEN

De Geestmolen staat in de Hoef waar vroeger de polder de Egmondermeer was. De molen is, tot groot verdriet van de molenaar, is geheel ingebouwd want wat is nu een molen die niet voldoende vrijuit kan draaien en malen. De Egmondermeer is in 1565 drooggelegd met behulp van drie molens waarbij er een is afgebrand door blikseminslag. De Geestmolen is daar gelukkig goed vanaf gekomen, hij wel een paar keer geraakt maar brand bleef gelukkig uit. Ook heeft men eens geprobeerd brand te stichten in 1977 toen Alkmaar geplaagd werd door een pyroomaan, velen scholen gingen toen in vlammen op. De tijd heeft niet stil gestaan en in de jaren 1960 wilde de stad uitbreiden. Toen is het windrecht afgekocht en een hulpgemaal in de molen geplaatst, zodat bij onvoldoende wind het hulpgemaal in werking gezet kan worden om het overvloedige water uit te slaan.

De Geestmolen heeft een aardige geschiedenis voor de familie Kuiper. Cornelis (Cor) Kuiper kwam in 1925 vanuit Hensbroek en Opdam -waar hij ook al enkele jaren molenaar was- naar de Egmondermeer. Daar werd hij molenaar van de Geestmolen. Hij verhuisde omdat er een loonsverbetering in zat. Hij kreeg een jaarcontract en verdiende toen 200 gulden per jaar plus vrij wonen met een stukje dijk, waar hij een geit op kon laten grazen voor de melk. Voor aanvulling van zijn inkomen moest hij de polderwegen bijhouden met puin kloppen en daar de gaten mee vullen. Ook de molentocht moest hij bijhouden om het riet en kroos te verwijderen. De molen in de teer zetten rondom en de roeden (wieken) in de koolteer zetten, dit losse werk werd dan per uur betaald. Maar vaak was dat niet genoeg en zoals vele molenaars probeerde je er een stukje weiland bij te huren om er een paar koeien op te houden.

Langs de Geestmolen liep een tram, precies tussen de molen en het molenaarshuis door. Dit was geen Bello want die ging naar Bergen. De trambaan is in de jaren 1930 weer opgeheven. De huidige brug die over de hoevervaart loopt ligt op de fundering van diezelfde trambrug genaamd Oersterk. Toen die trambaan wegging kwam daar veel grond vrij, het werd ontwikkeld en er werd tuingrond van gemaakt en veel grond werd als volkstuinten verhuurd dat Kuiper beheerde. Cor Kuiper heeft daar zelf ook een grote tuin aangelegd om er van alles op te telen en dat was ook weer een bronnetje van inkomen. Het gezin bestond toen uit 13 personen dus moest er wel eten op tafel komen. Ook kwamen van diverse kanten kinderen te eten want hij zei: waar er 13 eten kunnen er ook één of twee meer eten. Rotterdammertjes en Amsterdammertjes, neefjes en nichtjes uit de stad, er kon altijd iemand mee eten uit de pot al was het budget niet al te groot. In de oorlog kwamen ook mensen vanuit de buurt melk en groenten halen maar Cor Kuiper heeft nooit woekerprijzen gevraagd ondanks de armoede maar doordat er altijd eigen melk, groente en aardappels waren heeft het gezin nooit echt honger geleden.

In 1961 werd Cor Kuiper 65 jaar en ging met pensioen. Ik, zijn zoon, werd zodoende per 1 April molenaar machinist tot heden. Ik draai zoveel mogelijk met de molen, probeer het water met de molen weg te malen en anders met de hulpmotor. Veel draait de molen 'voor de prins' dat is dus voor de toerist en plezier en vanaf 1990 heb ik hulp van vrijwilliger Harry Bus, een welkome bijdrage!! Tegenwoordig krijgen wij verschillende aanvragen voor bezichtiging en veel scholen horen daaronder. Veel Duitsers en als je Japanners krijgt dan wordt er een en al foto gemaakt, alles wordt vastgelegd. Met de jaarlijkse molendag krijgen we de meeste bezoekers en uiteraard met de monumentendag hopen we op een grote toeloop en zeker nu het het Jaar van de Molens is. De machine die er in 1958 inkwam loopt op zijn laatste benen en zal er spoedig uitgehaald worden. Dan komt de molen weer in de zoveel mogelijk oorspronkelijke staat terug. Er is nu buiten de molen een centrifugaalpomp geplaatst en wordt gestuurd vanuit het waterschapshuis.

Zoals de Molen de Groot de Molen van Piet wordt genoemd, zo wordt de Geestmolen in de volksmond de Molen van Kuiper genoemd, toch al 82 jaar lang!

Piet Kuiper
vrijwillig molenaar Geestmolen

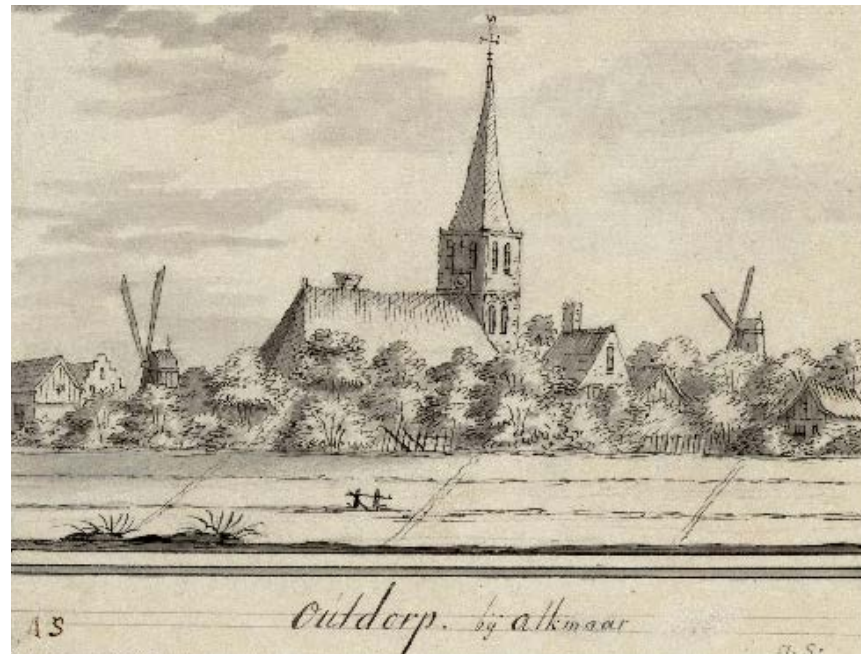

Familiekiekje bij de Geestmolen [Privé Collectie]

vijzel vervangen door een stalen exemplaar en werd een elektromotor als hulpkracht geplaatst. De vijzel kan worden aangedreven zowel door de motor als door de molen zelf. De Geestmolen is nooit bewoond geweest. Wel is op de begane grond een stookgelegenheid en een geheel gesloten houten bedstee die in vroeger tijd door de molenaar als tijdelijke slaapplek kon worden gebruikt. De molen heeft fokwieken met remkleppen. De eigenaar van de molen was tot 1 jan. 2003 het Waterschap

De Geestmolen in een nagenoeg verlaten landschap [Privé Collectie]

Boven: "Outdorp bij Akmaar". Gezicht op het dorp met de kerk vanuit het noorden. Links en rechts van de kerk een molen (J. Stellingwerf, 1725). Onder: "i Dorp Outdorp bij Alkmaar, 1698". Gezicht op het dorp met de kerk vanuit het zuidoosten. Op de voorgrond rechts een molen (J. Stellingwerf, 1698) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

DE OUDORPERPOLDERMOLEN

De Oudorperpoldermolen is een van de vele verdwenen molens. Het gebied rond Oudorp maakte eerst deel uit van de grote polder Geestmerambacht. Hierin kwam verandering bij de bedijking van de Heerhugowaard. De initiatiefnemers van dit grote project sloten in 1624 een overeenkomst met de regenten van Alkmaar over de voorwaarden waarop deze bereid waren hun plannen te steunen. Dit akkoord bepaalde onder andere de aanleg van een nieuw kanaal vanuit de ringvaart van de Heerhugowaard naar de stad. Dit kanaal, toen de Nieuwe vaart genoemd heet nu de Hoornse vaart. Op deze manier hoopten de Alkmaarse regenten de bereikbaarheid van de Alkmaarse markten te verbeteren. Voor Oudorp betekende het graven van de Nieuwe vaart dat het dorp werd afgesneden van de molens van de polder Geestmerambacht. Hierdoor ontstond een nieuwe polder, de Oudorperpolder, die eerst via duikers onder de Nieuwe vaart nog op het Geestmerambacht

HET MOLENMAKERSAMBACHT

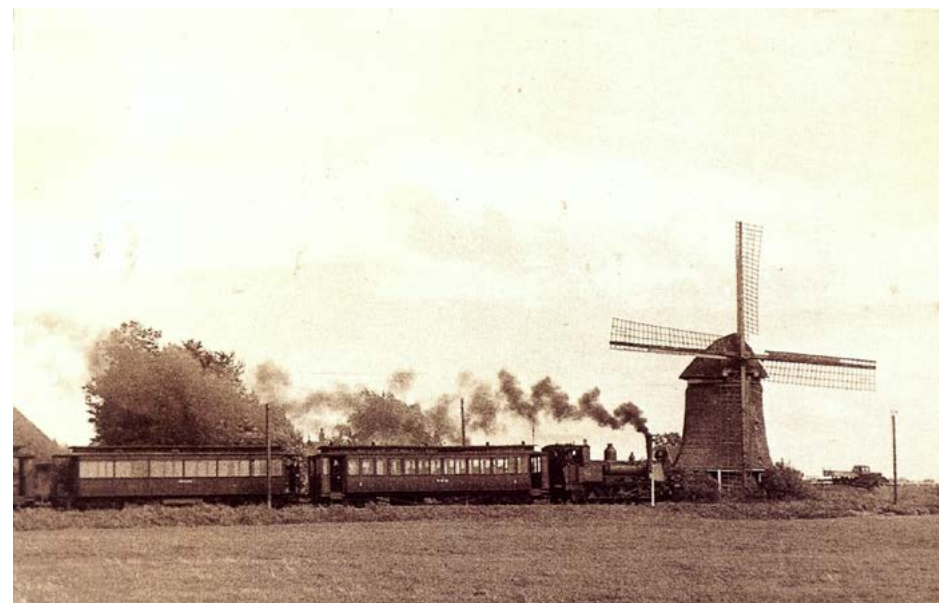
Niet alleen is molenaar een vak apart maar ook molenmaker is een echt ambacht. Het vak bestaat uit alle facetten van de molenbouw, nieuwbouw en restauratie. Jan Poland (geb. 1941) is zijn hele leven al molenmaker. Hij is de vierde generatie molenmakers in de Poland familie. Aangezien zijn vader, grootvader en overgrootvader ook molenmakers waren kreeg hij het vak met de paplepel toegediend. Thuis werden er vaak (sterke) verhalen verteld over de molenbouw en het was dan ook geen verrassing dat Jan na de lagere school in het molenmakersbedrijf ging werken. In de avonduren deed hij nog de LTS maar het echte vak leerde hij van zijn vader, in de praktijk. Om een goede molenmaker te worden is veel praktijkervaring nodig. Jan heeft zich in de loop der jaren gespecialiseerd in het restaureren van molens. Ook wordt er soms een nieuwe molen gebouwd zoals molen De Ster te Utrecht. Niet helemaal nieuw maar wel grotendeels nieuw is molen C geworden na de fatale brand in 2004. Een klus die ze nu voor de tweede keer gedaan hebben. Met name het maken van de wielen en de vijzel vindt Jan het mooiste werk. Het molenmakersbedrijf van Jan Poland, J.K. Poland b.v. genaamd, verhuisde ruim 10 jaar geleden van de Oostdijk naar Broek op Langedijk. Daar werd een grote werkplaats gebouwd van alle gemakken voorzien. Vroeger hadden ze veel verliesuren doordat het weer vaak spelbreker was tijdens de werkzaamheden buiten. Tegenwoordig kan er een compleet nieuwe molen binnen worden gebouwd. De verhuizing naar Broek op Langedijk is een goede keus geweest. Al in het eerste jaar werd er meer omzet gemaakt doordat er binnen doorgewerkt kon worden. De voorspelde ondergang door een molendeskundige is uitgebleven. Het is een florerend bedrijf waar ook de twee zonen van Jan werken. De vijfde generatie zet het bedrijf voort. Alhoewel Jan nu 65 is denkt hij nog niet aan stoppen. Hij werkt nog 4 dagen en zit voor een derde deel in het bedrijf. Wanneer hij stopt weet hij nog niet. Dat hangt af van je gezondheid en of je er nog zin in hebt. Het is in ieder geval een afwisselend beroep. Je komt overal en ook werk je vaak buiten. Om molenmaker te worden moet je zeer gemotiveerd zijn. Een molenmaker is een timmerman maar niet elke timmerman is een molenmaker. Jan en zijn vrouw hebben inmiddels vijf kleinkinderen (de zesde generatie) en hij verwacht dat er nog wel wat bij komt. Hij gaat het iets rustiger aan doen om zo meer tijd voor de kleinkinderen en voor zijn vrouw te krijgen want zijn vrouw wil er af en toe ook wel eens samen op uit.

Jan Poland
molenmaker

afwaterde. De ingelanden van Oudorp namen hier echter geen genoegen mee. Er werd een proces aangespannen tegen de bedijkers van de Heerhugowaard. In 1632 kwamen de betrokken partijen - Alkmaar, de Heerhugowaard, het Geestmerambacht en Oudorp - tot een vergelijk. Afgesproken werd dat de Oudorperpolder afzonderlijk bemalen zou gaan worden. De partijen bekostigden gezamenlijk een nieuwe molen, genaamd de Oudorperpoldermolen. Deze molen kwam aan de noordkant van de nieuwe polder bij de Halvemaansbrug. Het was een achtkantige binnenkruier met een scheprad. In 1870 werd de molen vervijzeld. Na 1900 gingen steeds meer stemmen op om de bemaling te laten doen door een elektrisch gemaal. In januari 1930 werd inderdaad besloten de molen door een elektrisch gemaal bij de Halvemaansbrug te vervangen. Jammer genoeg haalde het voorstel van een ingeland om de markante molen als woning voor de machinist te behouden het niet. De molen werd gesloopt en het bestuur liet een nieuw huisje bij het gemaal bouwen, het huidige pand Molenkade 11 naast de Halvemaansbrug.

DE SLUISMOLEN

De Sluismolen is prachtig gelegen naast de Koedijkervlotbrug. Het is een achtkante binnenkruier die waarschijnlijk aan het einde van de 16de eeuw is gebouwd. Hij bemalt de Sluispolder op de Schermerboezem. De windbemaling moet in dit gebied al in de eerste helft van de 16de eeuw zijn ingevoerd. Op een kaart uit omstreeks 1540 staat iets ten zuiden van de huidige molen een wipmolentje aangegeven. Het noordelijke deel van de huidige Sluispolder was toen naar het schijnt nog niet onder bemaling gebracht, hetgeen een verklaring zou kunnen zijn voor de oorspronkelijk zuidelijker gelegen standplaats. In deze situatie

De Sluismolen met stoomtrein Bello (begin 20ste eeuw) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

zal verandering zijn gekomen als gevolg van de droogmaking van de Egmonder- en Bergermeer rond 1565. Op een kaart uit het midden van de 17de eeuw staat de molen als binnenkruier aangegeven op de huidige noordelijker gelegen plaats. Uit de huidige constructie kan worden afgeleid dat de molen ooit een keer geheel gedemonteerd moet zijn geweest. Verder vertoont hij kenmerken die op een vrij hoge ouderdom wijzen. Het is mogelijk dat de huidige molen nog op de zuidelijker gelegen plaats is gebouwd, maar later noordwaarts is verplaatst. Bij die gelegenheid moet dan de onderste bintlaag zijn aangebracht. Vanaf 1795 is De Sluismolen seinmolen voor de peilbemaling op de Schermerboezem geweest, tot dit systeem in 1981 werd afgeschaft. De molen is tot 1926 in vol bedrijf

DE VIAAN MAALT NOG ALTIJD

Ik ben wel één van de weinige beroepsmolenaars die er nog zijn, weliswaar nu als vrijwilliger. Ik ben op 1 april 1953 in dienst gekomen bij de polder Bergermeer. In die jaren moest er zoveel mogelijk gemalen worden als er wind en water was. Ik was de opvolger van mijn vader die hier in 1927 als molenaar aangenomen werd. Ook hij kwam uit een molenaarsgeslacht. Mijn grootvader was namelijk molenaar op de Neckermolen bij Purmerend. Mijn vader heeft het vak niet van zijn vader geleerd, maar bij een molen in de polder de Wormer in zijn jonge jaren. Ik daarentegen leerde het wel van mijn vader. Als kind zijnde was het veel helpen kruien en op de wind zetten van de wieken. In 2003 was ik 50 jaar molenaar. Ikzelf vond dat niet zo bijzonder maar het waterschap wilde er wel een feestje van maken. Ik vond dat wel geslaagd.

Wat is er zo bijzonder aan het vak van molenaar? Nou ten eerste moet je goed het weer kennen. Een vaste wind is geen probleem, maar met buien is het uitkijken. In een bui kan namelijk erg veel wind zitten en bovendien kan de wind veranderen. Veelal ruimend, dat is met de zon mee. Soms krimpand, in tegengestelde richting. Vroeger was het ook nogal eens 's nachts malen, of tot laat in de avond. Het is nooit een volledige baan geweest, je moest er wat bij doen. Dat was hier koeien houden en dat moest je combineren met je molenaarsschap. Dat was niet alleen het melken, maar de melk moest ook naar de weg gebracht worden. Dat ging per roeiboot, want we zaten hier op De Viaan zowat een kilometer van de verharde weg af.

De molen draait van tijd tot tijd nog. Ik kan het nog doen en nu is het voor mij een hobby geworden. Herfst en winter zijn we altijd thuis. Zomers gaan we nogal eens weg met de camper. Als we weer thuis zijn en er is veel regen gevallen dan zeil ik op [voorleggen van de zeilen, red.]. De hoogte van het polderpeil zie ik op de peilschaal. Deze polder is nogal opdrachtig [opzwellend polderpeil, red.], wat je er vandaag uitmaakt staat morgen weer vol.

Ik woon hier vanaf mijn geboorte en in 1953 ben ik getrouwd met mijn huidige vrouw Ans. In 1955 is onze zoon geboren en in 1957 onze dochter maar die is helaas met haar 23ste door een ziekte overleden. Mijn zoon zal mij niet opvolgen, want hij heeft er niet zoveel interesse in. Nu zijn mijn vrouw en ik nog met z'n tweeën en wonen we nog met plezier op een prachtig plekje. Ans houdt de tuin bij waar ze veel plezier in heeft. Ik hoop dit werk nog enkele jaren te kunnen doen. En nu maar hopen dat onze gezondheid het toelaat dat we hier nog kunnen blijven wonen.

Bas Kruk
vrijwillig molenaar De Viaan

geweest. In dat jaar is een elektrische hulpaandrijving aangebracht, waarna van de windkracht weinig gebruik meer is gemaakt. Omdat in 1944 de stroomvoorziening dreigde uit te vallen is de molen weer bedrijfsvaardig gemaakt. Na even in gebruik te zijn geweest is bij echter al spoedig definitief buiten werking gesteld vanwege onbetrouwbare roeden. In 1948 is het scheprad vervangen door een elektrisch aangedreven vijzel. Vandalen hebben brand gesticht op 17 november 2001, waardoor de molen zeer zwaar werd beschadigd. In een recordtijd werd de molen weer draaivaardig herbouwd en kon in december 2002 weer in gebruik worden genomen. Bijzonder daarbij is dat de originele seinlantaarn van de molen weer terug is, geschonken door de dochter van de laatste machinist. Ook is bij het herstel van de molen het scheprad opnieuw geplaatst. Bovendien is de molen bewoonbaar gemaakt met een min of meer authentiek ingedeeld interieur op de begane grond.

DE VIAANSE MOLEN

Molen de De Viaan is een achtkante binnenkruier en waarschijnlijk gebouwd in de tweede helft van de 16de eeuw. Samen met een elektrisch gemaal bemaalt hij thans nog een gedeelte van de polder De Bergermeer op de Schermerboezem. Omstreeks 1560 werden door de graaf van Egmond en de Heer van Bergen en Vianen plannen ontwikkeld om het in hun gebied gelegen Bergermeer droog te maken. De droogmaking vond plaats door middel van twee wipmolentjes, de Cleyne Viaanse molens genoemd, en een achtkante bovenkruier. Waarom deze molens en later andere molens in dit gebied zo werden genoemd is niet helemaal duidelijk. Het zou kunnen zijn dat ze genoemd werden naar de Heer van Vianen of naar molenmakers die hij uit die streek meegenomen had. Ook is het mogelijk dat de wipmolentjes uit de streek rond Vianen zijn meegebracht. Uiteindelijk

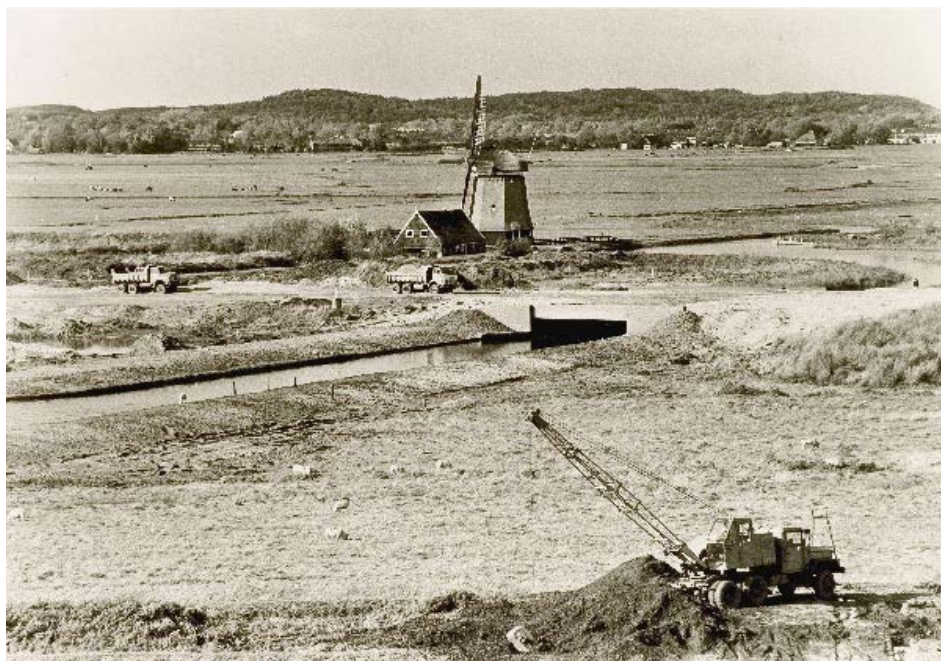
De Viaanse Molen. Het hooi wordt binnengehaald in de jaren '50 [foto: privé-collectie]

Uitzicht vanaf de Viaanse Molen [foto: privé-collectie]

drie molens gebruikt; ditmaal alle drie achtkante bovenkruiers. Twee molens zijn waarschijnlijk gekocht van de Zijperpolder, die ook weer was ondergelopen. Een daarvan, de Kleine Viaan genoemd, is waarschijnlijk in 1724 voor afbraak verkocht,

was de wipmolen het molentype bij uitstek in dat gebied. In 1566 was het meer drooggemalen, maar door de Allerheiligenvloed van 1570 liep de polder weer onder. Door de Spaanse krijgsverrichtingen rondom Alkmaar werd een hernieuwde poging uitgesteld en de drie molens afgebroken. Pas in 1578 werd er herstart met het droogmaken van de polder. Waarschijnlijk zijn daarbij destijds ook

Havinghastraat 18, molenaarswoning en Havinghastraat 16, Viaanse Molen, in de Bergermeer. Op de voorgrond wordt grond aan de Helderseweg bouwrijp gemaakt. De Martin Luther Kingweg wordt ook aangelegd. De naamloze brug over de Bergerringvaart was al gereed (J. Elsinga, 09-10-1974) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

omdat beide andere molens voldoende capaciteit hadden. De Dikke molen werd nieuw gebouwd in 1578 en is in 1922 afgebroken om plaats te maken voor een elektrisch gemaal. De Viaan is dus de enige overgebleven molen van de Bergermeer. Met een vijzel uit 1876 is De Viaan tot in de jaren zestig in gebruik geweest voor bemaling. Nog altijd maalvaardig, wordt De Viaan bij nood nog ingezet. Als gevolg van stadsuitbreiding zijn laagbouw en wegen de molen aan de zuidkant en oostkant tot op zeer korte afstand genaderd. Naast de molen staat de molenaarswoning.

DE ROBONSBOSMOLEN

De Robonsbosmolen ligt in een groenzone naast een sportcomplex en een camping. Het is nu bijna onvoorstelbaar dat deze terreinen eens twee eilanden vormden, omspoeld door het water van de Egmonder- en Bergermeer. Reeds halverwege de 16de eeuw blijkt hier een poldertje te zijn ingericht, omgeven door een kade en bemalen door een wipmolentje. Wanneer het wipmolentje door de huidige achtkantige Robonsbosmolen is vervangen, is helaas niet duidelijk. Mogelijk was dat in 1781, een jaartal dat in de baard van de molen staat vermeld. Gedurende vele jaren bemaalde deze molen de Robonsbospolder. Na het afbreken van een roe en pech met de bovenas besloten bestuur en ingelanden in 1931 een onderzoek in te stellen naar een andere bemaling. Er lag op dat moment al een plan klaar van machinefabriek Spaans uit Hoofddorp om in de achterloop van de molen een elektrisch vijzelgemaaltje te installeren. Een maand later werd besloten het plan van Spaans uit te voeren.. De kosten beliepen bijna 3.000 gulden. Helaas moest de elektromotor al na enkele jaren worden vervangen omdat deze was aangetast door zwaveldampen die uit het polderwater opstegen. De molen bleef behouden als behuizing voor de bemalingsinstallatie en machinistwoning. Molenaar en later gemaalbediende Van der Zel kreeg er in 1923 een belangrijke taak bij toen het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen hem benoemde tot seinmolenaar. Hiermee werd hij een schakel in het grote, in 1795 ingestelde stelsel van de peilbemaling. Zodra op de Schermerboezem een bepaald peil was bereikt, mocht er door de polders geen extra water meer op de boezem worden gebracht. Dit om overstromingen te voorkomen. Het stopsein voor de poldermolens en -gemalen werd door heel Noord-Holland bekend gemaakt door het hijsen van een vlag of lantaarn in de molenwieken van speciaal daartoe aangewezen seinmolens. Molenaar Van der Zel nam het sein over van de Sluismolen bij de Koedijkervlotbrug. Mede door de oprukkende bebouwing van Alkmaar zag het hij het sein wel eens over het hoofd. Dan moesten de zoon of schoonzoon van seinmolenaar J. Tin van de Sluismolen soms in het holst van de nacht en bij slecht weer op de fiets naar de afgelegen Robonsbosmolen om Van der Zel te waarschuwen. Tin typeerde Van der Zel overigens in een interview uit 1980 als 'niet zo'n barre waker'. De hoge kosten van de molen die de polder elke keer moest betalen deed ze naar een andere oplossing uitzien. Men deed de molen voor een symbolisch bedrag aan de gemeente over op voorwaarde dat deze hem liet restaureren. Voor het gebruik van de molen als bemalingsgebouw en machinistwoning zou de polder dan weer - voor zolang het nog duurde - een klein bedrag aan de gemeente betalen. In het jaar van de overdracht van de molen kwam ook de opheffing van de

DE MOLENAAR EN HET MOLENONDERHOUD

Molens zijn kostbare en kwetsbare objecten. Ze staan in het volle weer, en zijn door de uitstekende delen onderhoudsintensief. Alle molens in Alkmaar en omstreken zijn rijksmonumenten. Dit betekent dat zowel het rijk als ook de provincie en soms de desbetreffende gemeente aan het onderhoud bijdragen. Door een goede samenwerking tussen molenaar en eigenaar kan de molenaar een belangrijke bijdrage in het onderhoud van de molen leveren. Van een molenaar wordt namelijk veel meer gevraagd dan alleen te draaien met de molen.

Kosten en baten

Op het ogenblik wordt er vanuit gegaan dat per jaar voor het onderhoud van een molen rond de € 12.000 noodzakelijk is. Hierbij komen nog de lasten van verzekeringspremie en de WOZ-belasting, waarvoor geen onderhoudsbijdrage bestaat. Al met al hebben we het dan over een bedrag van rond de € 15.000 op jaarbasis.

Hier staat rijkssubsidie, provinciale draaipremie en gemeentelijke onderhoudssubsidie tegenover. Exacte bedragen zijn afhankelijk van het aantal omwentelingen, waarop de provinciale premie is gebaseerd, en de eigendomsverhouding. Bij een gemiddeld aantal omwentelingen zal de subsidie op jaarbasis zo rond de € 5.000 liggen. Derhalve een tekort van rond de € 10.000 per molen, per jaar. Het mag duidelijk zijn dat we hier een groot probleem hebben.

Onderhoud

Voor molens geldt, nog meer dan voor andere gebouwen, "rust roest". Daarom is op iedere molen een vrijwillig of beroepsmolenaar aanwezig met de primaire taak om de molen te laten draaien. Zo brengen zij bovendien draaipremie naar de molen en als goed huisvader voeren zij het dagelijks onderhoud uit. Daarnaast treden zij op als gastheer namens de eigenaar, om molenkennis te verspreiden en het molenerfgoed te promoten.

Het onderhoud van molens valt in vier delen uiteen, het dagelijks onderhoud, het klein onderhoud, jaarlijks onderhoud en het groot onderhoud. Dagelijks onderhoud is vooral het smeren van de draaiende delen en klein onderhoud zit met name in zeilen, touwwerk, klein timmerwerk en klein schilderwerk. Daarnaast kan de molenaar zich verdienstelijk maken door een deel van het jaarlijks onderhoud uit te voeren, we denken hierbij aan het bijhouden van het schilder- en teerwerk en eenvoudige herstelwerkzaamheden, voor zover dat met eenvoudige hulpmiddelen en binnen de ARBO-wetgeving is uit te voeren. Doordat de molenaar dit soort werkzaamheden zelf doet, worden de onderhoudskosten sterk gedrukt.

Om een en ander efficiënt te kunnen uitvoeren hebben de molenaars van de molens in gemeentebezit een zogenaamd bonnenboek, waarmee zij direct de zaken die voor het onderhoud noodzakelijk kunnen afrekenen. Afsgesproken is dat de molenaar jaarlijks € 500 aan onderhoud mag uitgegeven. Draaien en onderhoud gaan niet altijd samen. In voorkomende gevallen moet de molenaar kiezen wat de hoogste prioriteit heeft. Van de eigenaar uit gezien zal dat het onderhoud zijn, terwijl de molenaar graag wil draaien. Daar is hij namelijk voor aangesteld en daarvoor heeft hij een langdurige opleiding gevolgd. Al met al wordt er van hem nogal wat verwacht. Hij moet dan ook beschikken over de nodige vakkennis en sociale vaardigheden. Het bezit van het diploma vrijwillig molenaar van het Gilde van Vrijwillig Molenaars is dan ook onontbeerlijk. In de opleiding wordt aan de bovengenoemde aspecten, terecht, dan ook veel aandacht besteed.

Ton Rijvordt

Vrijwillig molenaar Robonsbosmolen en Secretaris Molenstichting Alkmaar en Omstreken

Boven: foto uit de jaren '50 van de vorige eeuw. De molen stond zonder wieken in het landschap maar met seinmast voor de Schermerboezem (anoniem). Onder: de Robonsbosmolen (W. van Donge, april 1985) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

polder als zelfstandig waterschap in het bestuur aan de orde. Nadat de aangrenzende Bergermeerpolder zich in 1969 bereid had verklaard de bemaling over te nemen, stond niets de opheffing meer in de weg. De gemeente begon na de overname direct met de voorbereiding van het herstel van de onttakelde molen. Helaas brandde de molen op 20 maart 1972 grotendeels af. De boosdoeners bleken met vuur spelende kinderen. Met de herbouw werd in 1974 gestart. De molen werd niet in maalvaardige staat gebracht. Hij kan dus niet werkelijk meer pompen. Wel is hij draaivaardig. Tijdens de restauratie werd meteen een woning in het interieur getimmerd. De restauratie kwam in 1976 gereed. Het opschrift op de baard van de molen '1781-1976' herinnert hieraan. De molen werd na het afronden van de herstelwerkzaamheden inderdaad weer door het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen als seinmolen in gebruik genomen. Hij bleef als zodanig functioneren tot de opheffing van het oude seinstelsel in 1980.

B VERSUS D

(eerder verschenen in de Molenpost nr.118 december 2004)

Alle molens in Noord-Holland hebben een teller op de bovenas die de omwentelingen telt. De provincie keert voor elke omwenteling 0,45 eurocent uit. Het is dus zaak veel te draaien met een molen. Maximaal kan dan 2500,00 euro aan subsidie bij elkaar gedraaid worden wat weer ten goede komt aan de molen.

Op de molenkade in Oudorp staan de laatste tijd twee molens om het hardst draaien. Ze beginnen 's morgens vroeg en eindigen 's avonds laat. Wat is hier aan de hand? Ik nam een kijkje en ondervroeg beide molenaars. De molenaar van molen B heet Arie Groot en de molenaar van molen D heet Tom Kreuning.

Jippe: Ik zie de laatste tijd de beide molens vaak draaien. Weet u hier meer van?

B: Dat zijn een paar halve idioten die zoveel mogelijk omwentelingen willen maken.

D: Ik probeer dit jaar te winnen van molenaar B. Maar dat valt niet mee.

Jippe: Moet u hiervoor andere werkzaamheden opzij zetten?

B: Ja, andere hobby's zoals de boot en sport. Draaien gaat voor.

D: Nee, aangezien ik een baan heb gaat het werk voor.

Jippe: heeft u een bepaalde tactiek om te winnen?

B: Nee. Het gaat niet om het winnen maar om het halen van de maximale subsidie (draaipremie). Het is daarnaast leuk als je er meer hebt dan de buurman.

D: Ik probeer zo vroeg mogelijk te beginnen. Mijn buurman komt namelijk 's morgens niet zo vlot zijn bed uit. Meestal roept zijn vrouw dan tegen hem dat ik al aan het draaien ben.

Jippe: Als u nu niet wint, wat is dan uw verklaring?

B: Het is onbelangrijk. Het is geen kwestie van winnen of verliezen.

D: Door mijn werk heb ik minder tijd dan molenaar B. Ik zou het wel leuk vinden om niet altijd de eeuwige tweede te blijven. Dit jaar word ik waarschijnlijk weer tweede maar molenaar B voelt mijn hete adem in zijn nek. Er komt nog eens een jaar dat ik win.

Jippe Kreuning

DE STRIJKMOLENS AAN DE HOORNSE VAART EN ACHTER OUDORP

Toen in 1612 de Beemster was drooggelegd en een financieel succes leek te gaan worden, waren er steeds meer mensen in en rond Alkmaar die geïnteresseerd raakten in het droogleggen van de Heerhugowaard. Zo rond 1625, toen er echt schot in de zaak leek te gaan komen, kwamen er van de kant van de bestuurders van het Geestmerambacht protesten. In die tijd waren er twee boezempeilen. Het peil van de Schermerboezem was iets hoger dan dat van de Raaksaatsboezem. De grootte van de waterbergingscapaciteit van de Raaksaatsboezem werd stukken kleiner door het inpolderen van de Heerhugowaard. Daardoor zou het peil onaanvaardbaar veel hoger komen te liggen. Als oplossing werd aangedragen dat er meerdere strijkmolens gebouwd zouden worden om het water van de Raaksaatsboezem naar de Schermerboezem te pompen. Deze molens werden strijkmolens genoemd omdat ze, met een geringe opvoerhoogte, het water van de ene naar de andere boezem 'streken'. De meeste kosten voor deze molens zouden dan voor rekening van de inpolderaars van de Heerhugowaard komen. Men sprak af om 14 strijkmolens te bouwen. Er kwamen er tien langs de Nieuwe vaart

HET GILDE VAN VRIJWILLIGE MOLENAARS

Om onze historische windmolens te laten draaien en malen zijn molenaars nodig. Tegenwoordig zijn dit vooral vrijwillig molenaars, die dankzij hun activiteiten een belangrijke bijdrage leveren in het behoud van deze monumenten. Bovendien komen onze monumentale molens tot leven, wordt het ambacht van molenaar dat zo met de molens verweven is mede behouden en dat maakt het mogelijk dat met de werkende molen een completer beeld wordt gegeven van het verleden. Het Gilde van Vrijwillige Molenaars is dé landelijk opererende vereniging die voorziet in de opleiding voor vrijwillig molenaars. Deze opleiding wordt afgesloten met het examen van De Hollandsche Molen, waarna het Getuigschrift Vrijwillig Molenaar de landelijk bekende en geaccepteerde erkenning vormt van de bekwaamheid van de vrijwillig molenaar. Al 35 jaar is Het Gilde hierin actief en dit is niet zomaar uit het niets ontstaan.

Het ontstaan...

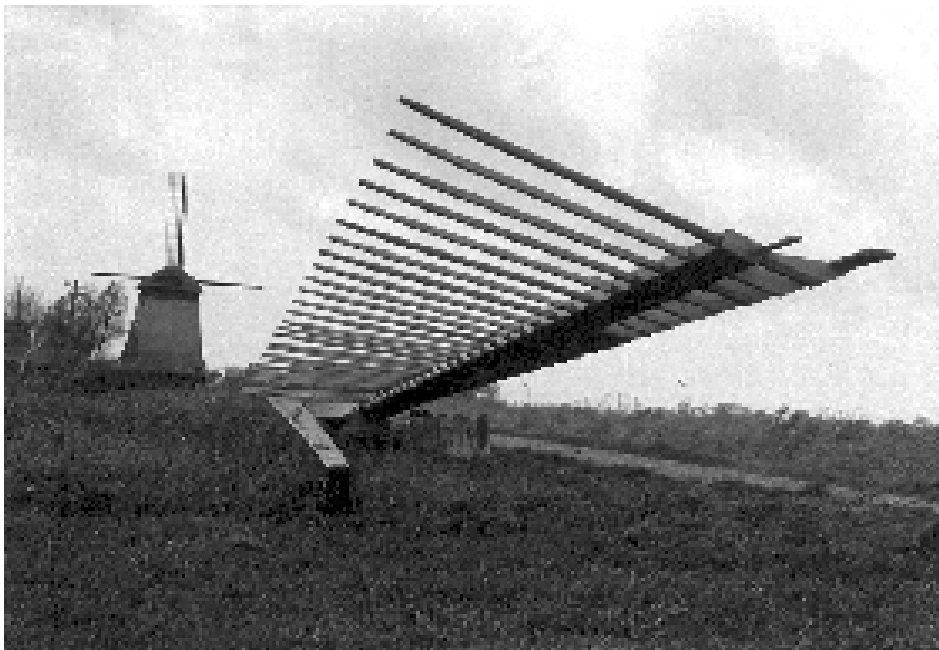
In de vroege jaren 1960 vinden we de mannen van het eerste uur. Het was een groep jongelingen, enthousiast geworden voor de historische windmolens met de wens dit erfgoed draaiende te krijgen. Zij opereerden in het begin individueel. Soms lukte dit, maar al te vaak kregen zij van molenaareigenaars nul op het rekest en al snel kwamen zij tot het besef dat een samenwerkingsverband meer mogelijkheden zou bieden in het ontplooiën van hun activiteiten en het verkrijgen van erkenning. In 1967 kwam een achttal van hen voor het eerst bijeen wat uiteindelijk in 1972 resulteerde in de oprichting van het landelijk opererende Gilde van Vrijwillige Molenaars. De eerste praktijkles had toen al plaatsgevonden in Loenen aan de Vecht (1968). De eerste bergen waren verzet, meer zouden nog volgen. Om erkenning te krijgen voor de vrijwillig molenaars streed Het Gilde voor een bewijs van vakbekwaamheid. Het bestuur besefte namelijk dat het voor het behoud van molens het beste is als deze regelmatig draaien. Maar zag ook noodzaak in het behoud van het molenaarsambacht, met alle bijbehorende vakkennis, vaardigheden en gebruiken. En juist dit ambacht dreigde te verdwijnen met de afname van het aantal beroepsmolenaars. Bovendien voorzag het bestuur dat de nieuwe generatie molenaars voortaan hoofdzakelijk zou bestaan uit deze vakbekwame amateurs en inderdaad is dat vandaag de praktijk.

Het Gilde in 2007

In de afgelopen 35 jaar is wel gebleken dat de visie van de initiatiefnemers een schot in de roos is geweest. Van de circa 1050 windmolens en 150 watermolens die Nederland nog telt, draaien er ongeveer 800 regelmatig. De meeste dankzij een vrijwillig molenaar in het bezit van het getuigschrift Vrijwillig Molenaar. Sinds 1972 is Het Gilde gegroeid tot een vereniging met ca. 2000 leden over het hele land en 1373 gediplomeerde molenaars. Naast de opleiding tot vrijwillig molenaar voor windmolens is er sinds 1997 ook een opleiding voor watergedreven molens en is in samenwerking met het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde een hygiënecode opgesteld voor molens die malen voor menselijke consumptie (bekrachtigd door de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport in 2001). Sinds 1995 reikt Het Gilde jaarlijks de "Evert Smit Biotoopprijs" uit aan personen of instanties die zich verdienstelijk hebben gemaakt aan het behouden of verbeteren van de molenbiotoop. Zo wordt op een positieve manier de aandacht gevestigd op de molenomgeving en de noodzakelijke bescherming daarvan. Tenslotte is er een Werkgroep Bliksemafleidercontrole, die gratis de bliksemafleiderinstallatie controleert bij gildeleden. De erkenning is er ook gekomen, onder andere vanuit de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten die de bijdrage van de vrijwillige molenaars in het molenbehoud van dermate hoog belang acht dat die sinds vele jaren de opleiding financieel ondersteunt. Kortom, Het Gilde van Vrijwillige Molenaars is een vereniging die nog altijd in een behoefte voorziet en met gediplomeerde vrijwillig molenaars een bijzondere bijdrage levert in het behoud en het beleven van onze historische molens. Immers, zonder molenaar draait er geen molen. Meer informatie vindt u via: www.vrijwilligmolenaars.nl

Andreas de Vos

Vicevoorzitter van Het Gilde van Vrijwillige Molenaars
en vrijwillig molenaar van de Eendracht en de Sluismolen

Boven: Roede voor molen D. Daarachter molen C (anoniem, 1965) [Privé Collectie].
Onder: de Molenkade [foto: T. Kreuning]

Boven: werkzaamheden aan molen D.
Onder: Molen D bij zonsondergang [foto's: T. Kreuning]

VROUWELIJKE MOLENAARS

We schrijven 1930: Het leven was hard werken volgens Liesbeth en Suus de Jong, dochters van de laatste beroepsmolenaar van molen C. 's Avonds voor het slapen gaan moest er uit de put naast de schuur een emmer water voor de nacht worden gehaald en als je dat vergeten had kon je je bed uit om dat alsnog te doen. Stel je voor: de brandstof voor de kachel in de kamer; het roet..., de was die in de winter in het hos aan de noordoostkant moest drogen. Die hos hing dan helemaal vol. Stel je voor hoe het spoelen in zijn werk ging.. en het wringen! De deken die was vastgezet achter de deur tegen de tocht. Er liep volgens de beide zussen een smalle gang van die hos naar de keuken aan de andere kant; dan hoefden ze niet door de mooie kamer waar de bedstee van vader en moeder was. Dat gangetje was zo smal dat je elkaar niet kon passeren en je voelde de hitte van de kachel door het houten wandje heen. Op het peterolie stel werd om tien uur, na de koffie, het eten op gezet. Ik kan er maar niet achter komen hoe ze de afwas deden; een klein stukkie aanrecht met een gootsteen, maar water kwam -zoals gezegd- uit de put naast de schuur. En niet stofzuigen maar vegen! Op het erf kleine hokken; voor eenden, geiten, kipjes. De verhalen van moeder die laat waarschuwen dat de molen boven 'gilt' en die als antwoord krijgt dat er niks aan de hand is, totdat schipper Oud -die met zijn Vertrouwen langs vaart- roept dat er rook uit de kap komt... Allemaal rennen met emmers water naar de kap! Of die keer dat vader de vang losgooit en moeder scheldend de vang er weer op legt, omdat er nog een kind in de wiek hangt die zeilen aan het voorleggen is... Sterke verhalen? Nee, ik geloof het niet. Vader was te werk bij de houthandel op de Frieseweg. "Maar wie bediende de molen dan als er gemalen moest worden?" Was mijn verbaasde vraag en de blik die ik als antwoord kreeg was niet minder verbaasd: hoezo, wie bediende de molen, wat een rare vraag... En toen het kwartje viel: "Nou moeder natuurlijk!" Nu is me ter ore gekomen dat vrouwen in die tijd niet het werk van hun mannen mochten overnemen... zelfs als de man zaliger werd, was de weduwe gehouden aan het nemen van een knecht om de molen te laten malen. Waar had dat mee te maken? Ik weet het niet. Vroeger hielp een knecht of zoon mee. Het was zelfs officieel vastgelegd dat vrouwen niet de plaats mochten innemen van de molenaar: Dit staat te lezen in de Instructie voor De Molenaars van den Heerhugowaard, art 15 en 16:

Art 15: Zij zullen zich noch bij dag noch bij nacht als de molen in de zeilen is, daarvan mogen verwijderen, zonder behoorlijke toestemming van Dijkgraaf en Heemraden, noch zich te slapen mogen leggen, als den molen maalt.

Art 16: Zij mogen ook niemand buiten verlov als voren, veelmin eenige vrouwen of jongens, in hunne plaatsen stellen.

Weduwen mochten wel op de molen blijven als een knecht het werk deed. Een huwelijk was daar vaak weer het gevolg van.

Wat een geluk dat tegenwoordig de molens bediend mogen worden door vrouwen die net zo competent zijn als hun mannelijke evenknie. Anno 2007, het jaar van de molens, zijn het er 67 en er schijnen er zo'n tachtig in opleiding te zijn. Onze opleiding is goed. Zo goed, dat dit jaar een Amerikaanse in juni haar proefexamen doet en als alles goed gaat in september haar examen. Dan hebben we in Amerika een gediplomeerd beroepsmolenaar: een korenmolenaar; lid van het Gilde en van de Hollandse Molen. Haar kennende gaat ze doorleren voor korenmolenaar want dat is ze 'by hart' en voor watermolenaar; want in een door water aangedreven molen heeft ze het vak geleerd.

Dan kan ze bij mij logeren. Op een poldermolen!

Aggie Fluitman
molenaar Molen C

Klazien Hendrika de Jong Veldmans met kinderen bij Molen C. Ze is in verwachting en op haar schoot zit Lies.Piet, Dirk, Annie en Greet staan bij haar. Suus ligt in bed met longontsteking. Moeder zegt tegen Dirk dat ie zijn toet moet gaan wassen [Privé Collectie]

(nu Hoornse vaart), waarvan zes bij Oudorp en vier bij Rustenburg. De laatste vier kwamen achter Oudorp, waarvan twee voor rekening van het Geestmerambacht. Tussen 1627 en 1630 zijn deze 14 achtkantige met riet gedekte binnenkruiers gebouwd en nog voor ze helemaal af waren maalden ze al. De machine was tenslotte klaar, het rietdekken, bevloeren en het plaatsen van glas in de vensters was van minder belang. In 1688 is de zesde molen in de rij langs de Hoornse vaart in vlammen opgegaan. Waarschijnlijk was schietvuur van geweren de oorzaak. Tot de Tweede Wereldoorlog hebben de overgebleven vijf strijkmolens het water van de Raaksmatsboezem in de Schermerboezem gepompt. Toen zijn, onder andere omdat het gunstiger was voor de scheepsvaart, beide peilen gelijk getrokken. Omdat de Hoornse vaart verbreed werd en de molens toch geen functie meer hadden, is toen de eerste molen in de rij afgebroken. Het plan was om hem in het Arnhemse Openlucht Museum weer op te bouwen, maar terwijl hij daar lag opgeslagen, is er een vliegtuigbom op gevallen. De restanten zijn gebruikt voor het warm houden van de vele evacués die toen in het museum woonden. Er staan dus nu nog vier strijkmolens langs de Hoorse vaart. In de negentiende eeuw kwam het gebruik van letters om de strijkmolens aan te duiden in zwang. Molen A is afgebroken en de Molens B, C, D en E zijn of worden door de Molenstichting Alkmaar gerestaureerd zodat ze uiteindelijk alle vier weer gaan draaien. Van de vier molens die achter Oudorp stonden is er slechts een over. Na de gemeenlegging zijn de drie zuidelijkste molens afgebroken. De enige die overbleef was er een die door het Geestmerambacht bekostigd was, vandaar de naam Ambachtsmolen.

WONEN IN EEN MOLEN

Een molen is eigenlijk geen huis, het is een werktuig of een fabriek. Ook nu worden er van de ruim 1000 molens in Nederland maar ongeveer 150 bewoond. Toch spreekt het altijd tot de verbeelding en vaak wordt de vraag gesteld: Hoe is het om in een molen te wonen?

Eerst even wat over de geschiedenis. Om over de molen als woning te spreken moet je eigenlijk onderscheid maken in industriemolens en poldermolens. Industriemolens, bijvoorbeeld korenmolens waren kleine fabrieken. Het hele gebouw werd gebruikt in het proces. Op sommige verdiepingen was het fabricage gedeelte, bijvoorbeeld waar het graan gemalen werd, en andere delen van de molen deden dienst als opslagruimte. Vaak was de eigenaar van de molen welvarend en woonde hij met zijn familie in een huis vlakbij de molen. Poldermolens echter waren gebouwd als gemaal om de polders droog te pompen. Meestal waren ze het eigendom van een polderbestuur of een waterschap. De molenaar die in dienst van een dergelijk bestuur de molen liet draaien was een arme arbeider en het bewonen van de molen met zijn gezin was onderdeel van het salaris. Het was wel handig om er in te wonen omdat soms ook 's nachts het water te hoog kwam en de molenaar dan moest gaan malen.

De leefomstandigheden waren meestal niet al te best. Alleen de benedenverdieping werd gebruikt en omdat er ook het nodige draaiwerk zat was dat niet erg ruim. Bovendien ging het in die tijd om grote gezinnen met veel kinderen. Een oplossing waren de bedsteden waar vaak met drie of meer mensen in werd geslapen.

Nog niet zo heel lang geleden raakten langzaam maar zeker de meeste molens, zowel de industriemolens als de poldermolens, hun oorspronkelijke functie kwijt. Van veel molens was het lot de slopershamer. Sommige lukte het een andere functie te krijgen, waardoor ze gespaard bleven. Een goed voorbeeld hiervan zijn de vier strijkmolens aan de Hoornse vaart in Alkmaar. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was het waterkundig zo veranderd -door gemeenlegging van boezems- dat ze geen functie meer hadden. Na de oorlog stonden ze op de nominatie om te worden gesloopt toen men zich realiseerde dat ze als woning konden worden ingezet. Er was toen sprake van een enorm woningtekort en dus gemakkelijk te verhuren. In 1957 werd Molen E verhuurd aan Arie en Marie Schoenmaker. Ze woonden tot die tijd ook al aan de Molenkade maar in een heel klein huisje en na veel 'zeuren' lukte het hun om naar de molen te mogen verhuizen. Er waren twee bedsteden en buiten een ouderwetse poepdoos. Nu, na vijftig jaar, gaan ze opnieuw verhuizen. Ditmaal terug naar een gewoon huis. De molen gaat gerestaureerd worden en met het oog op de leeftijd vinden ze het tijd om toch iets comfortabeler te gaan wonen. In deze tijd is het veel meer een bewuste keuze als je besluit in een molen te gaan wonen. Over het algemeen zijn het mensen die iets hebben met de molen. Vaak gaat het om vrijwillig molenaars die de molen regelmatig laten draaien en ook het kleine onderhoud verzorgen. Eigenaren, zoals bijvoorbeeld de Molenstichting Alkmaar, kiezen daar bewust voor: Een molen die regelmatig draait en goed onderhouden wordt, kost veel minder dan een stilstaande molen. Nog steeds zijn het voornamelijk poldermolens die bewoond worden, hoewel er ook industriemolens geschikt zijn gemaakt voor bewoning, zoals de molen van Piet.

En dan nog die vraag: Hoe is het om in een molen te wonen? Zoals wel vaker zijn er plus- en minpunten aan het bestaan als molenbewoner. Het historische perspectief is natuurlijk een groot pluspunt. Alles om je heen heeft al veel meegemaakt. Als je het hebt over de strijkmolens aan de Hoornse vaart bijvoorbeeld, heb je het over molens die gebouwd zijn rond de tijd dat Rembrandt geboren werd. Een ander pluspunt is de ruimte om je heen. Om goed te kunnen draaien heb je zo min mogelijk obstakels om je heen nodig, dat betekent dat je meestal een mooi uitzicht uit je raam hebt. Een nadeel is tegelijkertijd een voordeel: het waait er (bijna) altijd.

Niet zo lekker als je buiten wilt gaan zitten, prima om te draaien. De ruimte in de molen is bij alle molens verschillend. Wel is de ruimte nooit helemaal recht. Er zijn veel hoeken en gaten die de meeste molenbewoners creatief benutten. Als laatste dan nog een andere veelgestelde vraag nu maar gelijk beantwoord: het draaien van de molen gaat bijna geluidloos. Alleen boven in de molen merk je er wat van doordat je de molen heen en weer voelt gaan.

Joan Harmsen
bewoonster Molen D

LITERATUUR

Goelema, W.E., *Groot-Geestmerambacht, een waterschapskroniek* (Warmenhuizen 1990)

Schilstra, J.J., *De Heerhugowaard. De geschiedenis van de Huygenwaert* (1981)

Aten, D., 'De Oudorperpolder' in: *Oud Alkmaar*, Tijdschrift van de Historische Vereniging Alkmaar, (2001) nr. 1

Aten, D., 'De Monniken-, Raven- en Robonsbosspolder. Twee oude eilanden tussen de Berger- en Egmondermeer.' in: *Oud Alkmaar*, Tijdschrift van de Historische Vereniging Alkmaar (2002) nr. 1

Noordegraaf, L., Droogmakerijen en bedijkingen in Noord-Holland (16e – 19e eeuw), in: J.

Drewes, R. van der Eerden-Vonk e.a. (redactie), *Alkmaar; stad en regio. Alkmaar en omgeving in de late middeleeuwen en Vroegmoderne tijd* (Hilversum 2004; Alkmaarse Historische Reeks nr. 12)

Colenbrander, ir. B.W., Schimmel, R. e.a. (redactie), *Molens in Noord-Holland* (Amsterdam 1981)

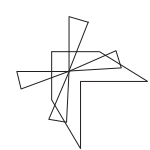
Molens. De nieuwe Stokhuysen (2007)

De website van Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier, www.hhnnk.nl

De website van De Hollandsche Molen, www.molens.nl

De familie Schoenmaker. 150 bewoner van Molen E (foto: T. Kreuning)

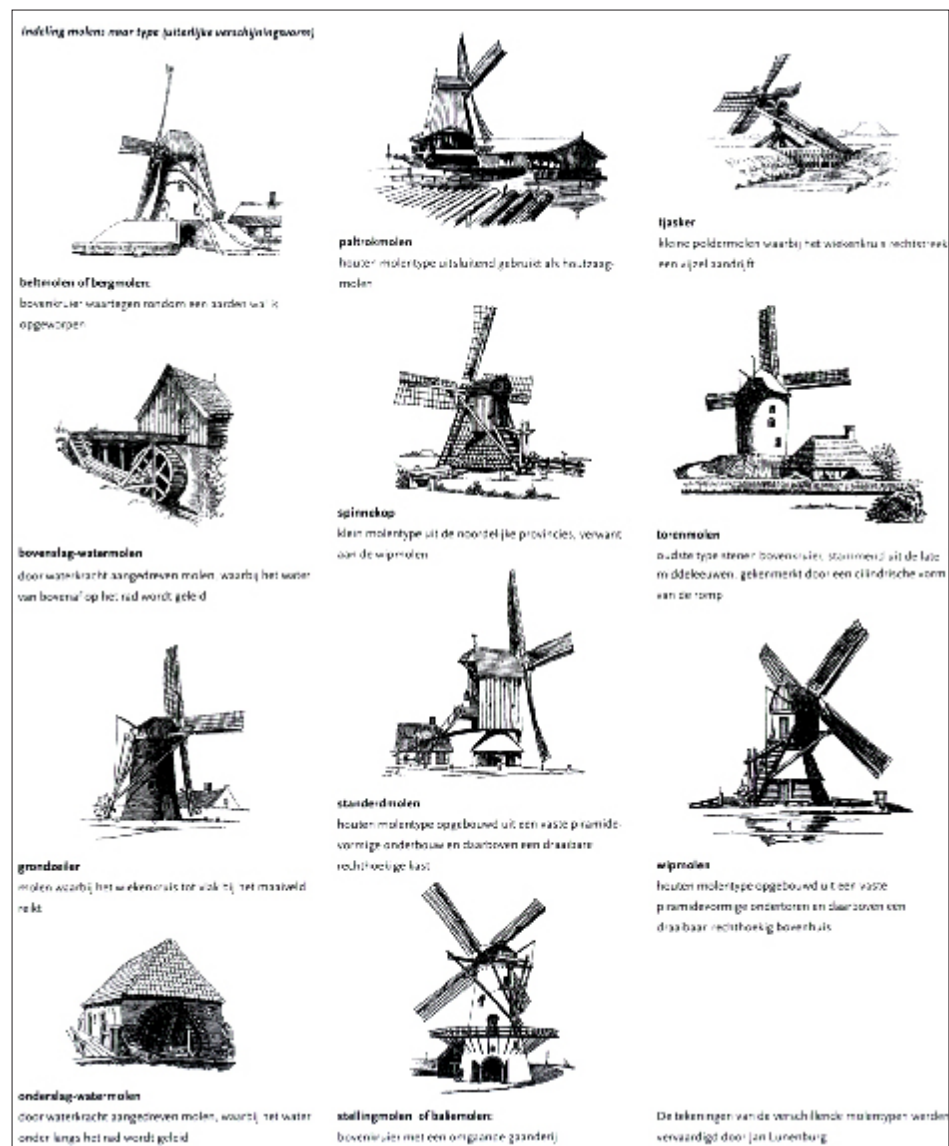
Afbeelding rechts: Breed gezicht over het water op de Schermerpoort en Schermerhek, met molen de Zwart en rechts een huis met scheepswerf en schip in aanbouw (anoniem, 1800)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

INLEIDING

Alkmaar is eeuwenlang een echte molenstad geweest. De meeste windmolens waren te vinden op de bolwerken om de stad, langs het Zeglis en aan de noordzijde van de stad op de Gasthuisweide langs de Frieseweg. In de stad zelf stonden talrijke rosmolens –aangedreven door een paard– verspreid tussen de huizen.

Alkmaar heeft ook een bijzondere rol gespeeld in de geschiedenis van de Nederlandse

Verschiedende bouwtypen windmolen: standermolen, wipmolen, conische bovenkrans (grondzeiler), stellingmolen of beltmolen en paltrok. Tekeningen van Jan Lunenburg

windmolen. De eerste Nederlandse windwafermolen –aanleiding tot het ‘Jaar van de Molens’– werd in 1407 bij Alkmaar gebouwd. Maar er is meer: zeker twee, vermoedelijk zelfs drie typen windindustriemolens werden voor het eerst in of bij deze stad gebouwd: een papiermolen, een houtzaagmolen en een hennepklopper. Verder stonden de vroegst bekende windvolmolen van Holland en de vroegst bekende windolliemolen van Holland boven het IJ ook in Alkmaar. De bijzondere positie die Alkmaar in de begintijd van de Nederlandse industriewindmolens innam, is pas sinds kort duidelijk geworden. Na het eerste, vooral inventariserende boekje van stadsarchivaris Bruinvis uit 1905 heeft het bijna een eeuw geduurd voor het artikel van Kaptein en Schotsman over Alkmaar als bakermat van de Hollandse industriemolens verscheen. Daartussen ligt een aantal verspreide verhalen over individuele molens of bepaalde molentypen (zie literatuuropgave).

Hieronder concentreren we ons op de industrie- en korenmolens van Alkmaar aan de hand van hun functie (bijvoorbeeld oliemolen of houtzaagmolen) en bouwtype (bijvoorbeeld bovenkrans of paltrok).

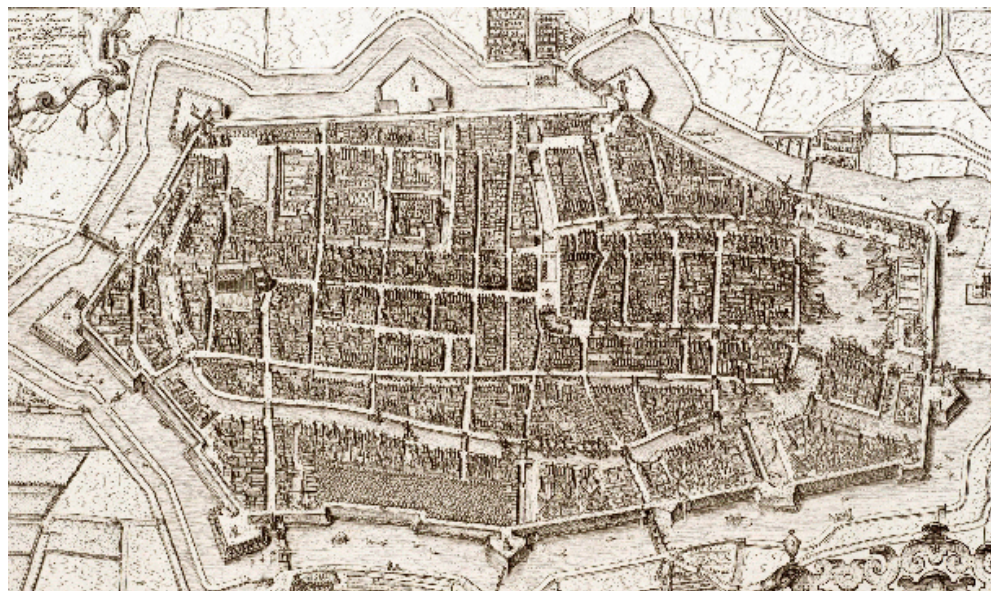
Maar eerst vertellen we nog iets over het lot van molens in het algemeen. Nu we molens zien als monumenten van onze strijd tegen het water en ons industriële verleden, willen we deze graag zo gaaf en lang mogelijk ‘in originele staat’ bewaren. Vroeger was het lot van een molen echter nogal wisselvallig. Om te beginnen waren de vroegste molens zo licht gebouwd dat een flinke storm de kap er af kon blazen of zelfs de hele molen omver kon waaieren. Ook krijgsgeweld eiste zijn tol, zoals bij de plundering van Alkmaar door de Geldersen in 1517 of het beleg door de Spanjaarden in 1573 (afbeelding 2).

Vanwege een betere windvang waren plaatsen op de vestingwerken natuurlijk geliefd (afbeelding 3) maar molenaars moesten dan vaak wel onderdelen van de verdedigingswerken op hun kosten aanleggen of onderhouden. Bovendien moesten ze bij oorlogsdreiging en als het stadsbestuur dat voor de verdediging van de stad noodzakelijk vond hun molen op korte termijn kunnen

Uitsnede uit het schilderij ‘De belegering van Alkmaar door de Spanjaarden, gezien vanaf het noorden’. Op de voorgrond de gedeeltelijk onttakelde standermolen aan de Driesprong, een voorloper van de huidige stellingkorenmolen ‘t Roode Hert. De Alkmaarders waren niet snel genoeg met het weghalen van de standermolen waardoor de Spanjaarden hem als bescherming en uitkijkpost konden gebruiken. (P.A. Cluyt, 1580) [Collectie Stedelijk Museum Alkmaar]

demonteren; lukte dat niet dan zou de brand er in gaan. Ook in vreedstijd was brand een groot gevaar; de naam de Phenix (een Alkmaarse papiermolen) is een sprekend voorbeeld. Molens veranderden ook vaak van functie, al naar gelang de economische behoeften. Zo was een voorganger van korenmolen 't Roode Hert aan de Frieseweg olie-, vol-, tabak- en pelmolen! Dan waren er de talrijke verhuizingen, variërend van een paar meter opschuiven op het zelfde bolwerk tot het overbrengen van een complete molen vanuit Vlaanderen. Tenslotte was er de grote kaalslag in de 19de en het eerste deel van de 20ste eeuw, toen molens het aflegden tegen grootschalige fabrieken met andere krachtbronnen dan de wind.

Uitsnede van de kaart van Alkmaar van Cornelis Drebbel. Op de verdedigingswerken rond de stad staan talrijke windmolens. Vanaf de Kennemerpoort linksonder gaan we met de wijzers van de klok mee. Direct ten oosten van de Kennemerpoort een voorganger van de Molen van Piet. Op het noordwestelijk bolwerk staat korenmolen de Monnik. Op en bij de volgende twee bolwerken is geen molen te bekenen. Dan volgt de Waterpoort met korenmolen de Rood. Voor de wallen in het oosten en de molens bij het Zeglis, zie afbeelding 8. Aan de zuidkant van de stad staan op of tegen de stadswal zes standerdmolens waarvan de meest westelijke al genoemd is. De andere zijn v.l.n.r. de Baanmolen, de Queren, de Nieuwlandermolen of de Zwaan, de Wolf (alle vier korenmolens) en een nog onbekende molen, mogelijk een runmolen (Cornelis Drebbel, 1597) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

KOREN-, MOUT- EN RUNMOLENS

De oudste windkorenmolens in Alkmaar waren standerdmolens. Dit type molen ontstond, waarschijnlijk in de 12de eeuw, in West-Europa. Waar precies – in het noordwesten van Frankrijk, Vlaanderen of Engeland – is nog onduidelijk. In de loop van de 13de eeuw werd dit type windmolen vanuit het zuiden in ons land geïntroduceerd. In 1221 stond er al een standerdmolen in Willemskerke in Zeeuws-Vlaanderen. De eerste vermelding in Noord-Holland betreft Haarlem (1274). Na 1250 nemen de vermeldingen van windmolens in ons land snel toe, het ging toen vooral om standerdmolens. Na 1300 heeft de standerdmolen

Boven: De zoutketen van Bosman met rechts de Wolf. De molen is verdwenen en het gebouw verviel tot een ruïne, maar werd later gerestaureerd. Het water van de Schelphoek is gedempt (anoniem, circa 1900). Onder: Molen De Wolf van Banning, afgebroken in 1911 (M. Kater) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

zich over heel Nederland –steden en platteland– weten te verspreiden. Vanaf het begin van de 15de eeuw kwam een nieuw type windmolen –de conische bovenkruier– opzetten. Deze zou in de daaropvolgende eeuwen de standerdmolen in Holland, wat later ook in Groningen en Friesland, verdringen. Alleen in Zeeland en in het oosten van Nederland heeft de standerdmolen zich tot op heden nog enigszins weten te handhaven.

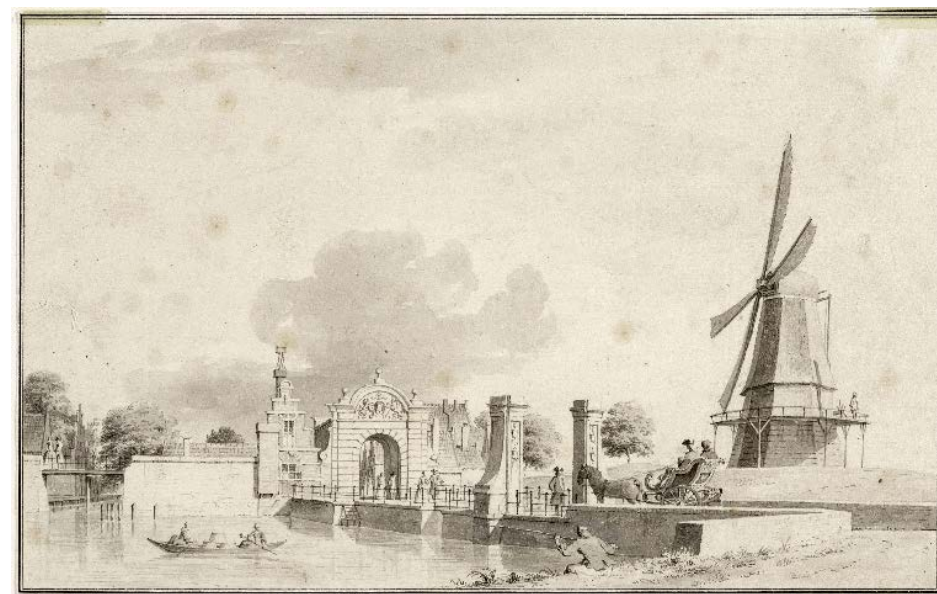
De eerste windkorenmolen in Alkmaar zal dus waarschijnlijk in het laatste kwart van de 13de of het eerste kwart van de 14de eeuw gebouwd zijn, maar zeker weten we dat nog niet. De vroegst bekende korenmolen was eigendom van de Hollandse graaf. Het was een standerdmolen, die aan de noordkant van het Zeglis stond bij de overtoom naar de Zwijsmeer. In 1344 werd die molen ingrijpend hersteld; hij zal er toen dus al wel enige tientallen jaren hebben gestaan. Niet lang daarna, in 1379, is er sprake van twee (koren?)molens. In 1560 was de stad zeven koren- en industriemolens rijk. Daaronder vielen een runmolen (in 1543 of kort daarna gebouwd) en een rosoliemolen. De overige vijf zullen wel koren- en/of moutmolens zijn geweest. Of het om wind- of rosmolens ging werd niet vermeld. Brouwerijen gebruikten het mout om bier te maken, de run werd gebruikt in de vele leerlooierijen in de stad. Koren-, mout- en runmolens lijken wat inrichting en werking betreft sterk op elkaar: graankorrels, gekiemd gerst (mout) of gehakte eikenschors werden gebroken of tot meel of run gemalen tussen twee dicht langs elkaar draaiende horizontale stenen waarvan de onderste stil lag en de bovenste

Links het tramwegstation stoomtram Alkmaar/Purmerend. Op de achtergrond molen De Wachter. Rechts vrachtrijders en boeren wachtend op de komst van de tram (anoniem, 1903) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Boven: Gezicht op de Waterpoort van buiten, rechts molen de Rood en links de achterzijde van het Zakkendragershuis. (A. Rademaker, circa 1735). Onder: De Schermerpoort van buiten met rechts molen de Zwart (C. Pronk, 1727) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Boven: Schermerhek met molen De Kraton. Op de voorgrond het z.g. Gat van Bagge. Op de fundamenteën van de in 1895 afgebrande Kraton is later de molen De Wachter gebouwd, deze werd in 1918 afgebroken. (anoniem, circa 1890). Links: Boezemsingel met molen De Wachter. Links huizen van het Heiligland en daarvoor de tramrails van de tram naar Amsterdam (anoniem, circa 1915) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

draaide. Het verschil zat hem vooral in het patroon en de diepte van de groeven op de maalstenen en in de onderlinge afstand van de stenen. Juist omdat het verschil met een korenmolens zo klein is, is het niet verbazingwekkend dat run- en moutmolens tot de vroegste windindustriemolens behoren.

Alkmaar heeft in de loop der eeuwen een groot aantal windkorenmolens gekend. Het hoogste aantal op één moment – acht molens – kwamen we tegen in 1630. Alkmaar had in 1622 circa 12.400 inwoners. In 1795, toen de bevolking gedaald was naar 8.373, was het aantal windkorenmolens tot vier gezakt. Van andere korenmolens geven we hier alleen hun namen: de Baanmolen, de Joffer, de Cruijpmolen, de Molen van Piet, het Rode Hert, de Monnik, de Zwaan, de Kweermolen, de Rood of Roommolen en de Zwart (na een brand herbouwd als de Kraton, na weer een brand als de Wachter). Omdat korenmolens tijdens een beleg van belang waren voor de voedselvoorziening, komen we dat type molens vaak tegen op stadsmuren en bolwerken en minder op het vlakke land buiten de stad (afbeelding 3). Een typisch voorbeeld is korenmolen de Wachter, die het overigens nog heeft uitgehouden tot het tijdperk van de prentbriefkaart (afbeelding 4). Op het ogenblik telt Alkmaar nog twee windkorenmolens, de Molen van Piet en 't Rooode Hert. Zij hebben het gevecht met de grootschalige meelfabrieken (afbeelding 5), die eerst op stoom en later op elektra draaiden, gelukkig overleefd.

Briefhoofd van de Alkmaarsche Stoommeel Fabriek. Dit bedrijf aan de Noorderkade werd in 1878 gebouwd. De fabriek brandde in 1898 af (anoniem, 1880) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

DE ONTWIKKELING VAN DE KORENMOLEN

Regelmatig probeerden de molenaars hun korenmolens te verbeteren, bijvoorbeeld door hun molen te vergroten, door betere wieken aan te brengen of door het plaatsen van een extra koppel maalstenen. Hoewel de heersende mening is dat het tweede koppel stenen pas vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw zijn intrede deed, vonden wij al voor het begin van die eeuw vermeldingen van het plaatsen van extra koppels stenen in korenmolens in Graft (1601), Alkmaar (1612) en De Rijp (1619). In Alkmaar was de situatie wel heel bijzonder: daar tekenden de plaatselijke meelmolenaars bezwaar aan

De korenmolens bij de Kennemerpoort. Op deze tekening zien we de Kennemerpoort met op de achtergrond de Grote Kerk. Links korenmolen De Groot, een standerdmolen met twee zolders. Deze in 1606 gebouwde molen is een van de vroegst bekende Nederlandse korenmolens met drie paar maalstenen (A. Rademaker, ca. 1735) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

tegen een collega die met maar liefst drie koppels stenen werkte. Het ging vrijwel zeker om de molen bij het Kennemerbolwerk (afbeelding 6). De Alkmaarse vroedschap besloot toen tot het instellen van een algemene keur waarin het werken met meer dan twee paar maalstenen in een molen werd verboden. Drie koppels maalstenen in een standerdmolen is iets zeldzaams gebleven. Het zal wel niet toevallig zijn dat het vaker plaatsen van een extra koppel maalstenen gebeurde in een periode waarin in midden Noord-Holland een opvallende bloei van water- en industriemolens plaatsvond. Blijkbaar kon men toen zulke grote en zware molens bouwen dat er een extra paar maalstenen bij kon.

Vanaf het begin van de 17de eeuw trad er nog een verandering in het molenlandschap op: standerdmolens gingen stapje voor stapje het veld ruimen voor conische bovenkruiers. Die boden meer ruimte, waren gemakkelijker te bedienen, goedkoper in onderhoud en konden –belangrijk voor de windvang– hoger opgebouwd worden. Een fraai voorbeeld is ook nu weer de windkorenmolen bij de Kennemerpoort. Tot ongeveer 1606 stond er een standerdmolen aan de oostzijde van de poort. Toen werd in verband met de omliggende bebouwing een nieuwe standerdmolen aan de westzijde van de poort gebouwd. Deze imposante standerdmolen werd in 1769 vervangen door de huidige stellingmolen, de Molen van Piet (afbeeldingen 3, 6 en 7).

HET OPSIEREN VAN EEN MOLEN (MET ONGEBRUIKELIJKE BRUIDSTOOIEN)

In Alkmaar en West-Friesland is het versieren van een molen nooit een traditie geweest.

Als er al iets te vieren was werd de vreugdestand (bepaalde stand van de wieken) gebruikt en werd er wat meer en uitbundiger gevlagd. Zo werden er voor een trouwerij 4 vlaggen in de wieken gestoken, maar dat was het dan wel zo'n beetje. Deze behoudende en introverte mentaliteit vind je ook terug in de meeste (water)molens. Ze zijn donker en sober. Vrolijke kleurstellingen zul je zelden aantreffen.

Het was ongebruikelijk als je van deze gewoonte afweek. En als je vroeg naar het waarom, dan was het antwoord nogal vaag. Eind jaren tachtig nog durfde een plaatselijke molenclub het nog 'gevaarlijk' te noemen. Misschien wel daarom of om juist het tegendeel te bewijzen heeft de Molen van Piet o.a. een paar bijzonder bruidstooien gehad.

Zo is de molen in het jaar 1989 versierd geweest met een "Zaanse" bruidstooi. Deze werd vanaf de ondertrouw steeds meer aangebracht. Men begint met het zigzaggend opknopen van de zeilen op de wieken en het bevestigen van spiegels daartussen. Dit symboliseert de levensweg. De in de laatste fase op en aan de wieken aangebrachte tooien hebben ieder ook hun betekenis. Zo staan de engelfiguren of herauten voor de aankondiging, de harten voor de verliefdheid, de zonnen voor de blijdschap, de kooien voor de beslotenheid / gevangenschap van het huwelijk, de kronen voor de bekroning en de ringen voor de trouw. Bij deze gelegenheid werd niet zoals in de Zaanstreek gebruik gemaakt van een bord met de namen en de typische Zaanse kleur groen. De molen staat immers al in een (te) groene bomen, een omgeving waar de wind hoorbaar is.

In 1995 trouwde nog een molenaarsdochter. Zij vertrok aansluitend naar China. Dat was aanleiding om een "Chinese" bruidstooi aan de molen te bevestigen. De zeilen werden vrolijk van Chinese karakters voorzien en de namen van het bruidspaar werden op de doeken geschilderd. Om bij deze gelegenheid wel een geluidseffect te creëren werden vele tientallen

grote blikken als een "windorgel" aan de stelling opgehangen voor een feestelijk geluid en visueel bewegend geheel. Met name het beschilderen van de (oude)zeilen en het bevestigen van tooien aan de stelling kreeg veel navolging van kunst en molenorganisaties. De Hollandse Molen schreef jaren later zelfs een nationale wedstrijd uit om molenzeilen te beschilderen.....

In 1998 verscheen er een "eigen" wijze bruidstooi van/voor en door de molenaar zelf. Hierbij was de vreugdestand van de wieken de a-symmetrische basis voor de verdere versieringen. Deze bestonden uit de traditionele "Zaanse" tooien met een Zuid-Afrikaans thema op de zeilen, vlaggen en guirlandes aan de stelling. Het "geluidseffect" werd dat jaar "verzorgd" door de bouwers van de Singelgarage.

De Molen van Piet (foto: C. Piet uit privé-collectie)

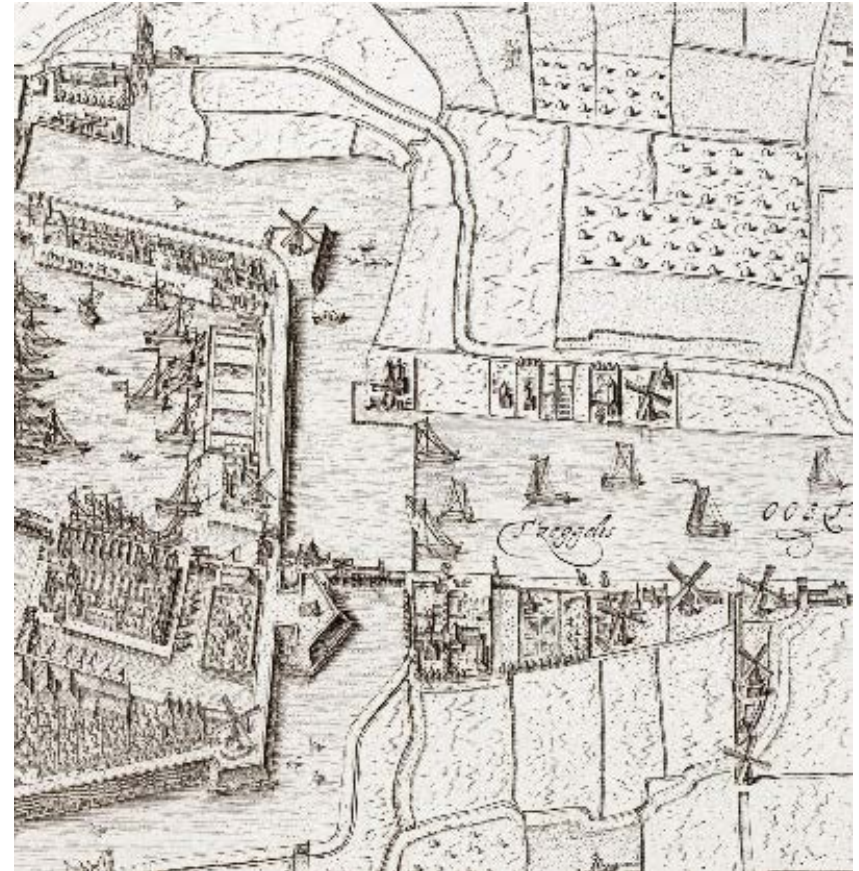
Cees Piet, vrijwillig molenaar Molen van Piet

De Kennemerpoort van buiten met wipbrug en molen De Groot, een wachthuisje met soldaten, de kaak en een paard in het paardenwed. De korenmolen van de vorige afbeelding heeft in 1769 plaats moeten maken voor een stenen stellingmolen, de huidige Molen van Piet. (J.A. Crescent, 1788)
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

OLIEMOLENS

Rosoliemolens moeten er al vroeg in Alkmaar zijn geweest. In 1560 stond er een aan de zuidzijde van het Verdrunkenoord. In 1591 werd een oliemolen met twee paarden aan de noordkant van het Luttk Oudorp verkocht. Over de eerste door wind aangedreven oliemolen die in de stad verscheen, noteerde Jan Adriaansz. Leeghwater in zijn *Klein Chronykje - Beschryvinge van ... het Dorp De Ryp* (1649): 'De alder-eerste vierkante wind Oly-molen die in Holland quam / die is uit Vlaanderen gekomen / regt na den Troubel; die heeft doen zetten Lief Jansz. Andries van Moerbeek / op 't Noordooster Bolwerk tot Alkmaar / en was woonagtig op Lutcautorp / in 't gulden Aglen / dien ik wel gekent heb.' Dat 'regt na den Troubel', vlak na de Opstand van ons land tegen Spanje, heeft nog wel wat moeilijkheden bij de datering gegeven. We weten inmiddels dat Lieven Jansz., direct nadat hij in 1582 van de Alkmaarse vroedschap toestemming had gekregen om een oliemolen op het noordoostelijk bolwerk van de stad neer te zetten, een al bestaande molen uit Vlaanderen heeft laten overbrengen. Op de kaart van Drebbel uit 1597 is de molen goed te zien (afbeelding 8). Lieven heeft de molen waarschijnlijk direct weer opgebouwd en in bedrijf genomen maar kreeg pas in 1588 het recht van de wind. Nu kwam het wel vaker voor dat iemand al jaren met een molen werkte voordat hij zijn windbrief kreeg maar helemaal uitsluiten dat de oliemolen pas enkele jaren na 1582 van start ging, kunnen we niet. Dat is belangrijk omdat er in 1585 ook een oliemolen te 'Boschop' (Boskoop?) werd vermeld, die moest worden afgebroken. Overigens is er ook melding gemaakt van een windoliemolen in het Friese Kollum. In 1577 werd deze door onweer beschadigd. De windoliemolen van Lieven Jansz. is dus zeker de vroegst

Uitsnede uit de kaart van Cornelis Drebbel (1597). De standerdmolen van Lieven Jansz., de vroegst bekende windoliemolen in Holland boven het IJ, staat op het noordoostelijk bolwerk. De rospapiermolen van Du Bois, later van Willem Jacobsz. Garentwijnder, staat op het vierkante eiland tussen Voormeer en Zandkolk. De houtzaagmolen van Cornelis Cornelisz. staat aan de noordoever van het Zeglis. Verder hebben we het noord-zuid staande rijtje van drie molens geheel rechts kunnen identificeren als (van zuid naar noord) de watermolen van Overdie, een in 1596 gebouwde volmolen (de eerste in Holland) en oliemolen de Hercules. De watermolen voerde het water – onder een brug in de Trekweg door – af naar het Zeglis. Het gebouw direct ten oosten van de brug is het Huis ter Lucht; onduidelijk is nog of het hierbij om een woonhuis of een uitspanning gaat [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

bekende in Holland boven het IJ. Lieven Jansz. was zo een van de vele vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden, die met hun kennis en kapitaal een impuls aan de economische ontwikkeling van Holland hebben gegeven.

In 1588 stonden de enige twee Hollandse windoliemolens in Alkmaar, in 1593 de enige vier. Een unieke situatie. Amsterdam en de Zaanstreek volgden niet lang daarna, respectievelijk in 1594 en 1596. Uiteindelijk zou vooral de Zaanstreek het land van de windoliemolens worden.

Tenslotte noemen we voor Alkmaar nog wat namen van andere windoliemolens;

Rechts: Bevrijding Alkmaar 1945. De door de Duitsers gebouwde bunker bij de molen van Piet kort na de Bevrijding. (P.J. Bosman, 1945). Onder: "Aan de Alkmaarse Vaart Oudorp in 't verschiet". Links de oliemolen de David met opgerichte walviskaken, rechts daarvan de houtzaagmolen de Strooijonker, rechts daar weer van de houtzaagmolen (paltrok) de Kievit. In de verte de strijkmolen aan de Hoornse vaart (links) en de Oudorpermolen (rechts). Geheel rechts het kerkje van Oudorp. De molen de David werd kort na 1803 gesloopt. De Strooijonker werd in 1845 naar Kampen verplaatst en de Kievit of Kieft werd in 1804 naar Oudkarspel naar de firma Eecen verplaatst. (H. Tavenier, 1787) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

voor sommige moeten we bij gebrek aan beter met een noodnaam volstaan. Aan het Zeglis stonden de Bestevaer, de Hercules, de Koning David, de Reus en een molen bij het Baakland. Langs de Schermerringvaart stond een oliemolen die we naar een eigenaar voorlopig maar de Castricum noemen, er stond een oliemolen bij het Egmondermeer, en tenslotte hebben er in de zeventiende eeuw ten noorden van de stad twee oliemolens gestaan waaronder een voorganger van het Rode Hert.

Het lichte huis rechts (Luttik Oudorp 40 of een voorganger) was 'In 't gulden Aglen' waar Lieven Jansz. woonde. Een achel was een inhoudsmaat voor graan, een toepasselijke huisnaam dus voor Lieven, die in Vlaanderen mede-eigenaar van een korenmolen was [foto: auteur]

DE EERSTE WINDPAPIERMOLEN

Alkmaar had de wereldprimeur van de windpapiermolen. Die werd in 1586 buiten de stad aan de zuidkant van het Zeglis gebouwd door Jan Jacobsz. du Bois en Jan Heynsz.. Hoewel de naam het doet vermoeden, weten we niet zeker of papiermaker en olieslager Du Bois afkomstig was uit de zuidelijke Nederlanden. Het zou heel goed kunnen want door de val van Antwerpen in 1585 was de stroom vluchtelingen uit het zuiden verder aangezwollen en die mensen zochten een nieuwe plek in Middelburg, Leiden, Haarlem, Amsterdam en andere steden in het westen van ons land. Zeker is dat Du Bois in 1586 in Alkmaar woonde. De val van Antwerpen, centrum van de internationale papierhandel, betekende in eerste instantie ook een slag voor de papiervoorziening van ons land. Verschillende ondernemende personen sprongen direct in dit gat. Zo bouwde de uit Antwerpen afkomstige boek- en papierverkoper Hans van Aelst vanaf 1586 papiermolens in Zwijndrecht, Arnhem en elders in het rivierengebied. Dit waren geen wind- maar getij-, waterrad-, schip- of rosmolens. Een reden waarom Du Bois voor Alkmaar en voor een windmolen koos, was dat deze stad een gunstig vestigingsklimaat bood voor ondernemers met windmolens. Du Bois kreeg gratis bouwgrond, vrijstelling van de schuttersplicht en een toezegging dat twintig jaar lang niemand anders een zelfde soort molen in Alkmaar mocht bouwen. Du Bois zette echter niet al zijn troeven op één kaart. Naast zijn windpapiermolen bleek hij ook nog een rospapiermolen te bezitten (zie hieronder). Met zijn introductie van de windpapiermolen werd Du Bois grondlegger van de beroemde Hollandse –vooral Zaanse– papiernijverheid.

Het binnenwerk van die eerste windpapiermolen zal grotendeels hetzelfde zijn geweest als dat van een waterradpapiermolen. In die laatste dreef het waterrad houten hamers aan die stukjes linnen lompen, hennep zeildoek en touwresten in een 'hamerbak' met water fijn en uit elkaar sloegen. Daarop wijst het octrooi dat toestemming verleende voor een

molen tot het ‘vullen, vellen te bereyden ende pampier te maeken’ want ook bij het vullen van wollen stoffen maakte men gebruik van houten hamers of stampers. Pas in de loop van de zeventiende eeuw hebben Zaankanters de hamerbak vervangen door de maalbak of ‘hollander’ waarin de lompfen fijngemaakt werden met een draaiende messenwals.

ANDERE PAPIERMOLENS IN ALKMAAR

In 1593 liet Du Bois aan het Zeglis een tweede windpapiermolen bouwen. In zijn molens werd geen wit schrijfpapier maar bruin pakpapier geproduceerd. Dat zal voor een flink deel gelegen hebben aan de kwaliteit van het Zeglis-water. In 1602 verhuisde de tweede papiermolen van Alkmaar (eigenaar was toen Willem Jacobsz. Garentwijnder) dan ook naar de oevers van het Schermeer. Vanwege het droogmalen van de Schermeer (1635) werd de molen verplaatst naar de binnenglooing van de Schermerringdijk (afbeelding 10). Op die plaats hield de molen –hij heette toen de Phenix– het vol tot 1750. Een van de eigenaars en papiermakers van de Phenix was Dirk Blauw, die het familiebedrijf in Wormerveer zou uitbouwen tot een internationaal bekend papierconcern.

Papiermolen de Phenix aan de ringdijk van de Schermer. Uitsnede van de kaart van J. Dou (1745; kaartbeeld van 1680). Het noorden is links [Collectie Westfries Archief, Hoorn]

Dan was er nog de grauwpapiermolen de Dikke Guurt die in 1604 door Willem Jacobsz. Garentwijnder op de Gasthuisweide ten westen van de Frieseweg werd gebouwd en daar tot 1669 heeft gestaan. Op die plek waren in 1532/33 de Brantgen Heines molens gebouwd, de vroegst bekende bovenkruiers in Noord-Holland. Zij sloegen water uit het Egmonder en Bergermeer.² In 1684 werd op het verlaten molenerf van de Dikke Guurt een nieuwe houtzaagmolen gebouwd. Volgens de literatuur zou dat molen de Hoop zijn (Voorn, 1966; zie ook afbeelding 11). Een vergelijking van twee kaarten geeft echter aan dat de papiermolen op dezelfde plaats stond als later houtzaagmolen de Ruiter.

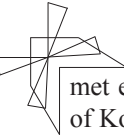

Twee foto's van funderingsresten van molen de Hoop. Deze werden in 1992 na afbraak van de houthandel Conijn aan de westkant van de Frieseweg opgegraven door vrijwilligers van de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten. Tussen de acht poeren werden kleinere gemetselde funderingen gevonden die onder het zaagmaam geplaatst waren [Collectie Afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Gemeente Alkmaar]

Tenslotte de hierboven al genoemde Alkmaarse rospapiermolen van Du Bois. Al in 1591 werd deze genoemd. Du Bois verkocht toen een huis aan de zuidzijde van de Voormeer

Fragment van een manuscriptkaart van West-Friesland, toegeschreven aan Johannes Dou en vermoedelijk rond 1655 gemaakt. Op dit fragment zijn van zuid naar noord (= boven) te zien een volmolen aan de driesprong (voorloper van de huidige molen 't Roode Hert), een houtzaagmolen (de Simson; de Hoop werd pas in of kort na 1684 gebouwd), een papiermolen (de Dikke Guurt) en de watermolens van de Zeswielen. Zoek de plaats van de papiermolen terug op de volgende afbeelding [Collectie Westfries Archief, Hoorn]

met een daarachter gelegen schuur en papiermolen (achter grenzend aan de Kolkstraat of Kolkslot, de latere Zandkolk; afbeelding 8) aan Willem Jacobsz. Garentwijnder. De prijs bedroeg f 6.000, minstens zo veel als in die jaren voor een windpapiermolen werd betaald en een enorm bedrag als je bedenkt dat je in die tijd voor een paar honderd gulden al een huis kon kopen. De rospapiermolen bleef nog tot minstens 1631 als zodanig in gebruik. Toen het gebouw in 1672 opnieuw werd genoemd, bleek de papiermakerij plaats

Uitsnede van de door Hermanus Coster en Zoon in 1865 uitgegeven kaart met de Hoorse Vaart en de Gasthuisweide langs de (huidige) Frieseweg. Te zien zijn pelmolen 't Rode Hert, zaagmolens de Hoop, de Simson en de Ruyter, slijpmolen de Jager en de watermolens van de Zeswielen [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

te hebben gemaakt voor een 'branderij' (een stokerij van alcoholische dranken). Het was al met al een snelle start voor Alkmaars papiernijverheid. Deze heeft echter niet, zoals in de Zaanstreek en op de Veluwe, geleid tot een langdurige bloeiperiode. Naar de oorzaken daarvan kunnen we voorlopig slechts gissen.

Misschien had een matige waterkwaliteit er iets mee te maken en namen de papiermolens in Egmond en Schoorl –die over schoon duinwater beschikten– het over. Aan afzetmogelijkheden voor een goede kwaliteit papier zal het echter niet gelegen hebben: kort na 1600 had Amsterdam de

plaats van Antwerpen ingenomen als internationaal verkoopcentrum van papier.

HENNEPKLOPPER

In de 16de eeuw kende ons land een toenemende scheepvaart. Al die schepen verbruikten steeds meer zeildoek en touwwerk, veelal gemaakt van hennepgarens. Hennep werd aangevoerd uit Zuid-Holland (Oudewater) en ingevoerd uit het gebied rond de Baltische staten, vooral via Riga. Hennepstengels zijn opgebouwd uit vezels (vaten) met daaromheen –voor de stevigheid– verhout weefsel. Onder vochtige omstandigheden treedt gedeeltelijke afbraak van het verhout weefsel op; deze bewerking in het water of op de akker (door de dauw) heet roten. Door de gerote stengels met een houten

hamer te kloppen breekt het verhout weefsel in kleine stukjes. Die kunnen er dan met een hekel uitgekamd worden waarna de vezels klaar zijn om tot garens gesponnen te worden. Zowel bij het kloppen als bij het hekelen kwam veel stof vrij. Hekelen was typisch een werk voor arme mensen, vooral vrouwen en weeskinderen. Het spinnen gebeurde meestal op een spinbaan of lijnbaan. In 1560 telde Alkmaar vijf lijnbanen, in 1630 waren dat er achtenveertig. De garens werden door wevers gebruikt om zeildoek te maken en door touwslagers om allerlei soorten touw te slaan. Aan het eind van de zestiende eeuw werd het zeer bewerkelijke handmatige hennepkloppen gemechaniseerd. De Amsterdamse stadssecretaris Albert de Veer kreeg in 1589 octrooi op het kloppen van hennep met stampers. Voor het aandrijven van de stampers verwees De Veer naar de krachtbronnen wind, paarden en water. Het is de verdienste van Jan Claesz., timmerman en poorter van Alkmaar, dat hij samen met Gerrit Jansz. uit Westzaan (of Wormer) in 1591 het octrooi van De Veer verwerkt heeft in een windmolen. Deze vroegst bekende windhennepkloppersmolen stond op het Tonland, aan de zuidoever van het Zeglis waar dit uitmondde in het Schermeer. Als hennepklopper hield de molen het tot omstreeks 1609 vol: in dat jaar blijkt de molen tot volmolen verbouwd te zijn.

Het merkwaardige is dat we daarna in Alkmaar geen andere hennepkloppersmolens meer tegen zijn gekomen. Gezien de vele lijnbanen zal er toch wel enige afzet van gebeukte hennep mogelijk zijn geweest. Was dat te weinig? Of zouden de handhennepkloppers van Alkmaar hun strijd tegen de mechanisering van hun beroep hebben gewonnen? Feit is dat in de zeventiende eeuw flinke concentraties van windhennepkloppersmolens ontstonden rond Krommenie en Assendelft en op het Schermereiland bij De Rijp en Graft. Die molens zullen economisch levensvatbaar zijn geweest door een combinatie met de talrijke Zaanse zeildoekweverijen respectievelijk de grote touwslagerijen en nettenbanen die voor de Rijper haringvloot werkten.

VOLMOLENS

In de middeleeuwen werden er op grote schaal wollen stoffen geweven. Na het wassen, spinnen en weven werd het verkregen weefsel –'laken'– gevold. Dit kon gebeuren door het natte weefsel met de voeten te treden waarbij als ingrediënten vollersaarde en urine werden gebruikt; het laatste heeft een ontvettende werking. Tijdens deze behandeling kromp en verviltte het weefsel sterk waardoor een zware, gladde en dichte stof werd verkregen. Hiervan konden jassen en andere kledingstukken worden gemaakt. Er was laken in allerlei kwaliteiten. Voor de fijnere soorten gaf men lang de voorkeur aan het vollen met mankracht, voor andere was het weer aantrekkelijk om door ros- of watermolens aangedreven stampers te gebruiken. In Alkmaar verscheen de eerste windvolmolen in augustus 1595 in de stukken, toen de regenten 'van de hujsarmen deser stede' aan stadstimmerman Maerten Pietersz. van der Meij (afbeelding 14) en Gerrit Claesz. Schuijt een stukje land aan de zuidzijde van het Zeglis verkochten waarop een volmolen stond. Een maand later keeg Van der Meij van de Staten van Holland een octrooi voor een windvolmolen. Wij hebben de plaats van deze eerste volmolen geïdentificeerd (afbeelding 8).

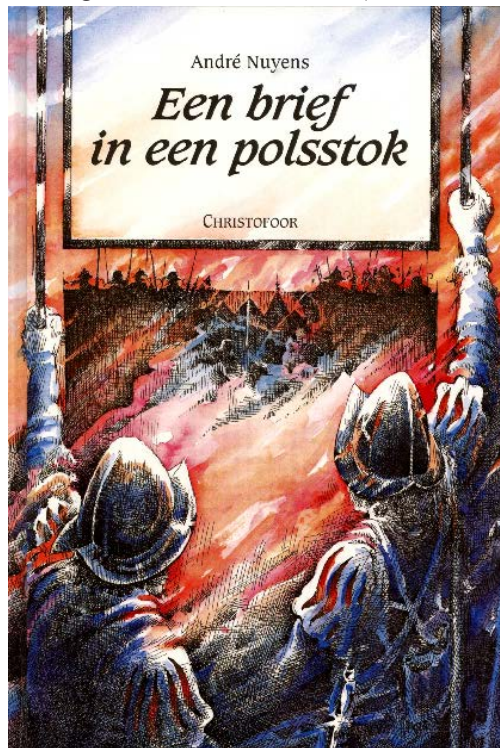
In 1608 werd een persoon, die met toestemming van Van der Meij in Wormerveer een windvolmolen wilde bouwen, door het stadsbestuur met een bouwplaats en vrijdom van

schuttersplichten naar Alkmaar gelokt. De derde Alkmaarse windvolmolen is hierboven bij de hennepklopper al ter sprake gekomen: die werd in 1609 tot volmolen verbouwd. Intussen had Van der Meij in juli 1596 ook in Utrecht octrooi op zijn windvolmolen gekregen en daar een achtkante volmolen neergezet. In Holland buiten Alkmaar zouden windvolmolens pas vanaf 1612 verschijnen nadat de termijn van Van der Meij's octrooi verstreken was. Alkmaar had voor dit type molen dus lange tijd de primeur voor Holland en waarschijnlijk zelfs voor heel Nederland.

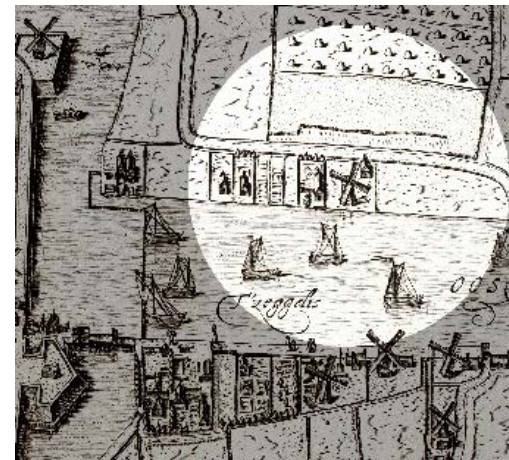
Hoe de windvolmolens in de geschiedenis van de Alkmaarse textielnijverheid passen, is een opgave die buiten bereik van dit korte overzicht ligt. Wel is zeker dat er in en om Alkmaar nog enkele andere volmolens hebben gestaan zoals het Fortuin (buiten de Geestpoort in de Wognumsebuurt aan de westzijde van de oude stad) en het Rode Hert. Toen deze laatste molen omstreeks 1815 werd omgebouwd van volmolen naar pelmolen, was het in Alkmaar met dit molentype gebeurd.

HOUTZAAGMOLENS

De toenemende scheepvaart, die hierboven al in verband werd gebracht met een gedeeltelijke mechanisering van de hennepverwerking, vroeg ook om grote hoeveelheden gezaagd hout. Dat stimuleerde het zoeken naar andere manieren dan de intensivering van de traditionele handzagerij. In Holland betekende dat vooral het zoeken naar zagen met windenergie. In de jaren 1593 - 1595 verleenden de Staten van Holland maar liefst drie octrooien voor mechanisch houtzagen. In twee gevallen wilde men gebruik maken van windenergie, in één geval van een rosmolen. Twee van de drie octrooien leverden geen werkbare constructies op en verdwenen daarmee van het toneel. Het octrooi van Cornelis Cornelisz. van Uitgeest daarentegen, in 1593 verleend voor een periode van twaalf jaar, leidde tot het bouwen van een bescheiden achthoekige bovenkruier aan de noordzijde van het Zeglis (afbeelding 8). In 2004 zijn resten van deze molen en het bijbehorend woonhuis opgegraven (afbeelding 15). Cornelis Cornelisz. gebruikte een krukas om de draaiende beweging van de wickenas om te zetten in een op- en neergaande beweging van het zaagblad; hij had ook een mechanisme bedacht om het te zagen hout

Maerten Pietersz. van der Meij is bij Alkmaarders meer bekend als de man die tijdens het beleg in 1573 een in een polsstok verborgen brief uit de stad naar Sonoy smokkelde. André Nuyens en Wim Schreuder maakten er een kinderboek over: Een brief in een polsstok- Over het Spaanse beleg van de stad Alkmaar in 1573 (Zeist, Uitgeverij Christofoor, 2000)

In 2004 werden door de gemeentelijke Afdeling Monumentenzorg en Archeologie aan de noordzijde van het Zeglis de resten opgegraven van het woonhuis en van de houtzaagmolen van Cornelis Cornelisz. van Uitgeest. Ze zijn in 1597 door Cornelis Drebbel nauwkeurig weergegeven. Het huis was van bescheiden omvang, slechts 5 bij 8 meter groot. Van de molen, een achtkanter, resteerden alleen nog de paalfunderingen, ingeheid binnen een rooster, voor de poeren. De houtzaagmolen was van opvallend klein formaat: de buitenzijde had een diameter van slechts 7,5 meter. [Uitsnede kaart C. Drebbel: Collectie Regionaal Archief Alkmaar. Foto: Collectie Afdeling Monumentenzorg en Archeologie, Gemeente Alkmaar]

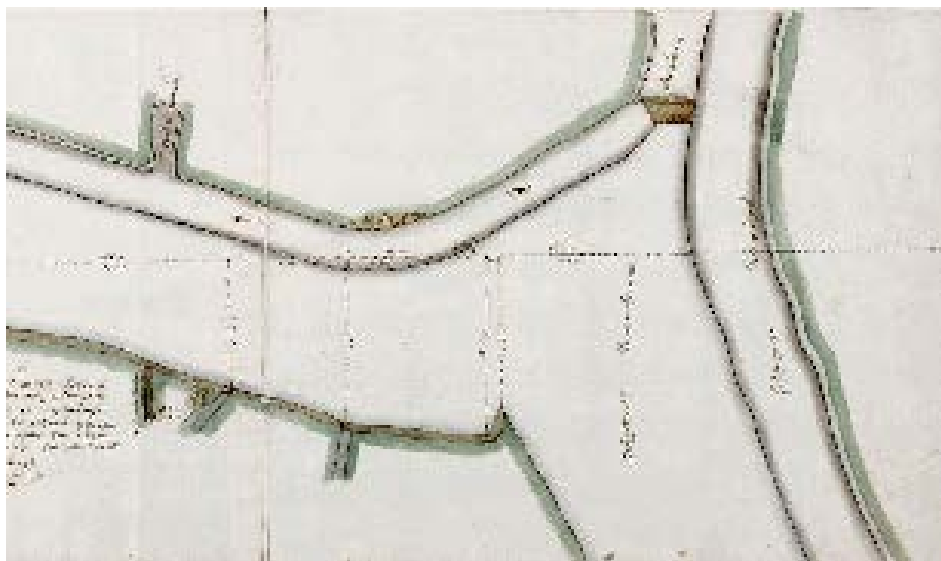

langzaam langs de zaag te leiden. Cornelis noemde zichzelf 'een schamel huysman, [die] groote moeyten, costen ende arbeyt hadde geleden ende gedraegen omme de voornoemde moelen te practiseren ende bovendien dairae te coste geleyt, al wat hij heeft gehadt ...'. Wij hebben elders aannemelijk gemaakt dat molenmaker en uitvinder Cornelis Cornelisz. met Alkmaarse investeerders in zee is gegaan om die houtzaagmolen aan het Zeglis te realiseren. Afgezien van een eventueel iets eerder gebouwd experimenteel (vlot)molentje, is dit de tot op heden vroegste vermelding van een op het land staande windhoutzaagmolen. Een tweede Alkmaarse windhoutzaagmolen komen we vanaf 1607 aan de zuidkant van het Zeglis tegen, de Strooijonker, later eigendom van de houtkopersfamilie Kit (afbeeldingen 16a en b).

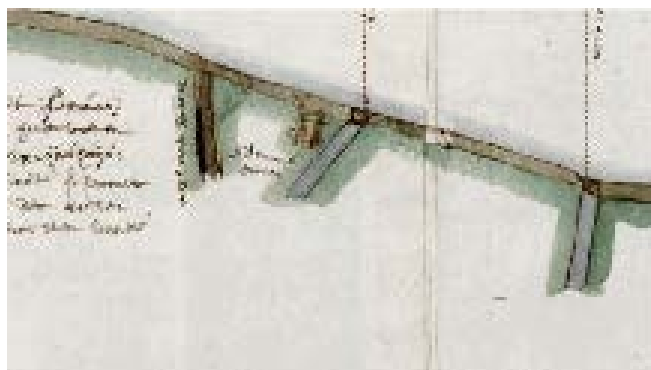
In datzelfde jaar –1607– stonden in

heel Holland al zo'n zeven of acht houtzaagmolens, waarvan vier in de Zaanstreek. Toen het laatste octrooi van Cornelis Cornelisz. in 1610 afliep, begon de opmars van de windhoutzaagmolen pas goed. Alleen al in Zaandam werden er tussen 1614 en 1618 minstens negen gebouwd. In 1630 telde Holland 86 houtzaagmolens, in 1731 maar liefst 448.

Ook Alkmaar bezat flink wat zaagmolens, zoals de Bestevaer, de Hoop, de Karn, de Kieviet, de Liefde, de Simson en de Ruiter (afbeeldingen 12, 13, 17 en 18). De meeste lagen langs het Zeglis of bij de Frieseweg. In de negentiende eeuw hebben de windzagers het af moeten leggen tegen de stoomhoutzagerijen, zoals de Simson (afb. 19).

Boven: Detail van de manuscriptkaart van het Zeglis met houtzaagmolen de Strooijonker / Kitmans molen. Het van links naar rechts lopende water is het Zeglis; dit komt uit in de Schermerringsloot. Geheel rechts de Schermerringdijk en een klein stukje van de droogmakerij. Onder: detail (Jan van Heymenberg, 1670) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Boven: Gezicht over de ringvaart van de Schermer naar Overdie. V.l.n.r. oliemolen de Koning David met opgerichte walviskaken, houtzaagmolen de Strooijonker en paltrok houtzaagmolen de Kievit. In de verte de strijkmolen aan de Hoornse vaart (links) en de Oudorpermolen (rechts). Geheel rechts het kerkje van Oudorp (H. Tavenier, 1787) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]
Onder: Stoomhoutzagerij de Simson van C. Baan en Zoon (prentbriefkaart) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

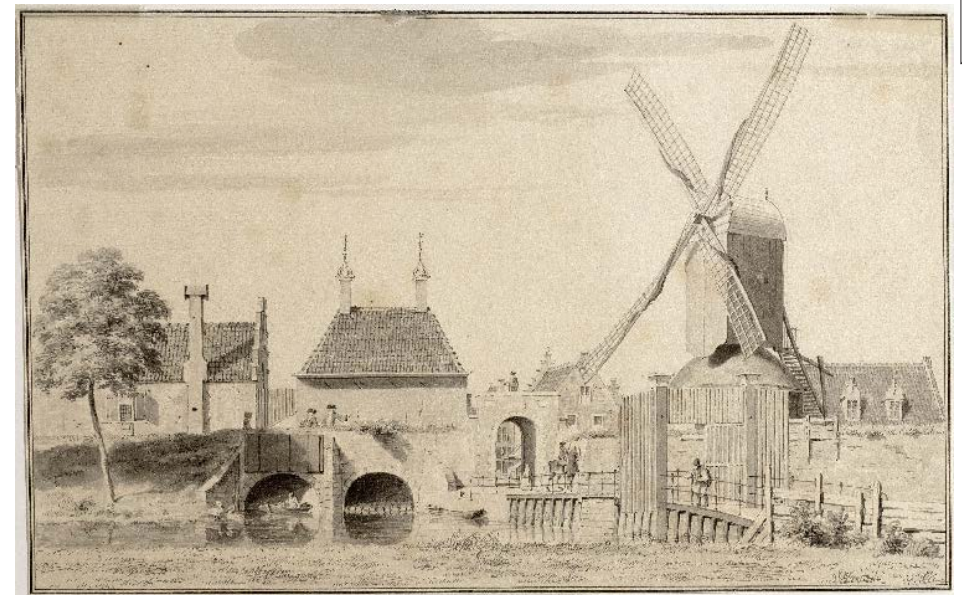

Alkmaar vanaf het Zeglis gezien. Geheel links houtzaagmolen de Karn (onbekende schilder, ca. 1700) [Collectie Stedelijk Museum Alkmaar]

ROSMOLENS / GRUTTERSMOLENS

Een fraai overzicht over Alkmaars industriële activiteiten rond 1730 krijgen we uit de inventarisatie van gebouwen die toen werd opgesteld als basis voor een herziene heffing van de belasting op onroerend goed. We komen in dat overzicht dertien grutmolens tegen, geconcentreerd rond het Verdrunkenoord en vooral het Luttik Oudorp. In die door paarden aangedreven grutmolens werd boekweit tot grutten gebroken en –tot dat door de overheid verboden werd– ook graan tot meel gemalen. Wie zich geen brood kon permitteren at gruttenbrij. Geen wonder dat je in die buurt het korenmeters- & zakkendragershuis tegenkwam (afbeelding 20). De beroepsorganisatie van deze bedrijfstak, het ‘Grutters Collegie’, had in die tijd een eigen onderkomen naast de Jonge Schuttersdoelen in de Doelenstraat. Al in de 17de eeuw was Zaadmarkt een andere naam voor Luttik Oudorp. In diezelfde eeuw was het op het Luttik Oudorp, Verdrunkenoord en Bierkade zo druk met schepen dat de vroedschap regulerend ingreep. Schippers met granen, zaden en peulvruchten mochten hun waren uitsluitend lossen en laden op het Luttik Oudorp. Wie met turf, takken, steen, water of zand voer, mocht op marktdagen niet op het Luttik Oudorp varen of liggen. De Korenbeurs (gebouwd in 1879) was een tijd lang de plaats waar granen, zaden en peulvruchten werden gekeurd en verhandeld. In het midden van de 19de eeuw voeren er zo’n tachtig beurtvaartdiensten vanuit Alkmaar naar allerlei plaatsen in Noord-Holland en ook wel daarbuiten. Op oude

Boven: gezicht op de Waterpoort van buiten. Rechts molen de Rood en links de achterzijde van het Zakkendragershuis (C. Pronk, 1727).

Onder: prentbriefkaart van het Luttik Oudorp met schepen en wallekanten vol zakken graan, peulvruchten en andere handelsproducten (Uitgeverij J. van Drunen, Alkmaar) [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Tijg. J. van Drunen, Alkmaar.

Zaadmarkt.

ALKMAAR.

foto's en prentbriefkaarten is nog iets van die drukte te zien (afbeelding 21). Niet alle rosmolens waren gruttersmolens. We zijn al eerder rosoliemolens tegengekomen. Maar een paardenmolen werd in Alkmaar ook gebruikt om biksteen (een soort slijppoeder) te maken en om tabak te verwerken.

LEVEN VAN DE MOLENAAR

Het is opvallend hoe weinig er over het leven in en om de Alkmaarse molens bekend is. Oude foto's van molens komen regelmatig voor in de fotoverzameling van het Regionaal Archief Alkmaar maar geen afbeeldingen van molenaars of moleninterieurs. Verspreide archiefstukken geven soms wel een indruk van het wel en wee van de molenaar en zijn gezin. Meestal gaat het om het wee want die stukken werden doorgaans opgesteld na krijgsgeweld, brand, faillissement of een andere ramp. Enkele voorbeelden:

“Een seer groten stanck” – Lakense stoffen waren duur en het verlies van een (wollen) laken zal voor een bedrijf een flinke strop geweest zijn. Daarom legde de 29 jaar oude Aeriaen Alfheritsz., voller op de volmolen ten zuiden van het Zeglis, in 1600 een verklaring af voor een Alkmaarse notaris. Hij deed dat op verzoek van Maerten Pietersz. van der Meij en Gerrit Claesz. Schuijt, een tweetal dat we hierboven al tegen zijn gekomen als eigenaars van de volmolen. Andries Gooten, wollenlakenwever in Alkmaar, had een paar maanden eerder een laken “op thien hondert geschooren” naar de volmolen gebracht om gevold te worden. Andries had het laken open gevouwen en Aeriaen had het bekeken en gemerkt dat het “tselve een seer grooten stanck over hem hadde”. Hij had Andries gevraagd hoe dat kwam. “Van calck off ander dreck” luidde het antwoord. Zoals gebruikelijk had Aeriaen het laken een dag of drie later in de kom gedaan om het te vollen. Na een paar uur had hij het laken eruit gehaald en bekeken: het was geheel bedorven en hij kon het met zijn vingers zo uit elkaar plukken “als off het dreck geweest hadde”. Het laken was dus volgens Aeriaen al niet goed geweest toen het in de molen kwam. Het had ook niet in een paar dagen kunnen bederven. Wie uiteindelijk voor de strop opdraaide zal de rechter wel bepaald hebben.

Een verbrande molen, een weggelopen man, een stelende zoon en een zwak begaafde dochter ... Op 24 april 1769 brandde even buiten Alkmaar aan de Wognummerbuurt een pelmolen af. Kort daarna richtte Neeltje Cornelis, de huisvrouw van molenaar Cornelis Mus alias Smit, zich tot de stad om hulp. Zij en haar man hadden een sober bestaan geleid maar waren nu tot armoede vervallen. Hun zoon Bartholomeus was door de schepenen voor altijd uit de stad verbannen omdat hij zich aan dieverijen schuldig had gemaakt en gevlucht was. Verder schreef Neeltje dat ‘haar dogter met een soort van lichthoofdigheid en somwijlen zeer weinig verstand is bezogt’ en dat de pelmolen –met de hier wel wat ironische naam het Fortuin– waarvan zij probeerden te bestaan door een felle brand geheel in de as was gelegd. Haar man was radeloos geworden en er vandoor gegaan. Neeltje wist niet waar hij zich bevond. Misschien kwam hij wel weer bij haar terug maar intussen diende zijn boedel te worden beheerd. Zo moesten de resten van de molen en het nog gedeeltelijk bewaard gebleven huis verkocht worden om de schuldeisers zoveel mogelijk te voldoen.

De bliksem slaat in koren- en moutmolen De Zwart – ‘Den 5 September 1874, ‘s avonds omstreeks 7 ½ uur, sloeg deze molen bij een allerhevigst onweder in brand. De bliksem drong, na een stuk van een der roeden geslagen te hebben, naar binnen en bracht voor het oog der ontstelde molenaarsvrouw, die met hare kinderen in het woonvertrek zat, eenige van die vreemde uitwerksels te weeg, als bij het inslaan meermalen zijn waargenomen. Door het naar binnen dringen van een glasraam werd een der kinderen nogal belangrijk gekwetst. De molenaar Pieter Koorn en zijn knecht bevonden zich op den omloop; laatstgenoemde werd eraf geworpen, de eerste sprong naar omlaag en had het geluk zijne vrouw en kinderen en vervolgens nog eenige goederen uit het brandende gebouw te redden. Op het luiden der klokken snelde de brandweer te hulp, maar de molen, van hout gebouwd en met riet gedekt en p.m. 100 mudden graan bevattende, was niet te behouden, zoodat de meeste zorg zich bepaalde tot nabuurige gebouwen. De ijzeren molenas brak door midden en viel gedeeltelijk in, gedeeltelijk met de brandende roeden buiten den molen. Te 8 uur was deze reeds geheel verwoest. Hij was voor f 8.000 verzekerd en vroeger voorzien van een afleider, die men wegens min doelmatige constructie verwijderd had. Vele lieden waren door het hevige onweder, het luiden der brandklok en den rooden gloed der lucht als van schrik bevangen; de vrouw van een bakker in de Ridderstraat, meenende dat het onheil hare woning had getroffen, ontstelde zoozeer, dat zij in de armen van haren man dood bleef.’

CONCLUSIE

Alkmaar heeft een pioniersrol gespeeld in de ontwikkeling van de Hollandse windindusriemolens aan het eind van de zestiende en het begin van de 17de eeuw. Bij verschillende gelegenheden bleek dat er de stedelijke overheid veel aan was gelegen om een gunstig klimaat voor deze ontwikkelingen te bieden. Een positieve bijdrage zal zeker ook geleverd zijn door plaatselijke molenmakers met hun grote kennis en ervaring op het gebied van molenbouw, met name op het gebied van de conische bovenkruier. Het was dit type dat rond Alkmaar eerst veelvuldig als watermolen werd ingezet maar dat vervolgens ook het type bij uitstek voor de windindusriemolens werd.

Naast de hierboven besproken molentypen zijn er nog andere windindusriemolens geweest zoals mosterd-, slijp-, koper-, pel-, schelp- en tabaksmolens. Ook voor die molens geldt dat hun geschiedenis grotendeels nog geschreven moet worden. Even intrigerend als de plotselinge bloei is ook het gegeven dat Alkmaar zijn koploperspositie niet vast heeft kunnen houden.

Van al die indusriemolens zijn in Alkmaar behalve archiefstukken en afbeeldingen thans alleen nog maar een paar korenmolens over en wat grafzerken in de Grote Kerk (afbeelding 22). Een reden te meer om zuinig te zijn op die laatste paar molens, resten van een rijk en boeiend verleden.

Grafzerk van een molenaar van korenmolens de Wolf, Grote Kerk, Alkmaar [foto: J. Elsinga]

VERKLARING VAN ENKELE TERMEN

Beltmolen

een molen die in een kunstmatig opgeworpen aarden wal staat. De wieken en de kap worden vanaf de aarden wal bediend waardoor een stelling overbodig is.

Conische bovenkruier

een windmolen met een draaibare kap en een naar boven toe versmallende (kegelvormige) romp. Deze kegelvorm onderscheidt dit molentype van de cilindrische torenmolen. Conus is latijn voor kegel.

Getijmolen

een molen die aangedreven wordt door water uit een met vloed vollopend waterreservoir.

Grondzeiler

een windmolen waarbij de wieken tot vlak bij de grond reiken.

Grutmolen

een molen voor het breken en malen van boekweit, veelal door een paard aangedreven.

Hennepkloppersmolen

een molen waarin hennepstengels met stampers worden gebeukt om de houtdelen te breken en los van de vezels te krijgen. De houtfragmentjes worden vervolgens met (steeds fijnere) hekels verwijderd.

Houtzaagmolen

een molen waarmee hout wordt gezaagd. De afmetingen kunnen variëren van een kleine lattenzager tot een forse balkenzager.

Kopermolen

een molen voor het pletten van koper.

Korenmolens

een molen voor het malen van granen, soms ook van bonen.

Mosterdmolens

een molen waarin mosterdzaad met wei (bijproduct van kaasbereiding) tot mosterd wordt vermalen. Mosterdmolens zijn vaak bescheiden van afmetingen.

Moutmolens

een molen voor het grof malen van (gekiemde) granen. Mout wordt gebruikt bij het brouwen van bier.

Octrooi

door de overheid verleende vergunning om een bepaalde handeling te verrichten, bijv. het droogmaken van een meer, of om een bepaalde uitvinding met uitsluiting van anderen te exploiteren. Een octrooi werd voor een bepaalde periode verleend.

Oliemolen

een molen voor het pletten en persen van oliehoudende zaden. Producten zijn behalve olie ook de uitgeperste koeken, die als veevoer worden gebruikt.

Paltrok

een houten windmolentype met een (bijna) vierkante romp, altijd gebruikt om hout te zagen.

Papiermolen

een molen voor het vervaardigen van (grauw of wit) papier uit lompen en andere natuurlijke vezels. Bij een papiermolen staat vaak een kleine molen voor het oppompen van het vele water, dat voor de papierbereiding nodig is.

Pelmolen

een molen voor het pellen van gort en rijst. Bij het pellen wordt het vliesje rond de gerste- of rijstekorrel verwijderd.

Recht van de wind

een recht van de landsheer, later overgegaan naar de landelijke overheid. Op basis daarvan kon deze een bouwvergunning voor een windmolen verlenen. Daarvoor moest elk jaar 'windgeld' worden betaald.

Rosmolen

een molen aangedreven door een paard (ros). Het paard loopt rondjes om de spil waarop een groot wiel is gemonteerd. Met dit wiel kunnen maalstenen (bijv. in een grutmolen) of een nokkenas (bijv. in een rosoliemolen) worden aangedreven. Een rosmolen werd ingezet waar een rustige en regelmatige aandrijving gewenst was.

Runmolen

een molen voor het malen van brokken eikenschors. Het meel (run) geeft stoffen af waarmee leer kan worden geconserveerd. Dit gebeurde in leerlooierijen.

Schelpmolen

een molen waarin schelpen tot grof poeder worden vergruisd. Het poeder werd gebruikt als slijpmiddel.

Schipmolen

een molen op een in een rivier afgemeerd schip, aangedreven door een waterrad dat uitsteekt en door de stroming in beweging wordt gebracht.

Schuttersplicht

tijdens de Republiek de plicht van burgers om een functie in de schutterij te vervullen. De schutterij was niet alleen actief in tijden van oorlog maar was ook belast met het houden van de wacht en het handhaven van de openbare orde.

Slijpmolen

een molen waarin grote, ronddraaiende slijpstenen worden gebruikt om ijzeren voorwerpen vlak of scherp te slijpen.

Standerdmolen

een houten molentype met een piramide-vormig onderstel van zware balken waarop de draaibare romp ('kast') staat. Het draaiende wiekenkruis drijft een of meer maalstenen aan. Een luiwerk wordt gebruikt om zakken graan en meel te hijsen.

Stellingmolen

een conische bovenkruier met een rondgaande stelling waar de molenaar de wieken kan bedienen en de kap kan draaien.

Tabaksmolen

molen voor het verwerken van tabak tot snuif. Daarom ook wel snuifmolen genoemd.

Volmolen

een molen voor het vervilten van gewezen wollen stoffen. Dit gebeurt door het vochtige weefsel in een houten kom met stampers te bewerken.

Waterradmolen

een molen die aangedreven wordt door het water van een beek of riviertje.

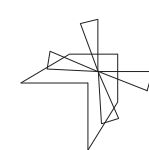
Wipmolen

een houten molentype met een vaste, piramide-vormige onderbouw en daarboven een draaibaar, rechthoekig bovenhuis. De draaiende beweging van het wiekenkruis wordt doorgegeven naar de onderbouw. Veel gebruikt als watermolen maar ook wel als koren- of industriemolen.

¹ Pieter Schotsman overleed op 24 oktober 2004. Hij verzamelde veel gegevens over de molens van Alkmaar. Met dank aan Herman de Vos voor enkele aanvullende gegevens en aan Peter Bitter, Margreet Hoek, Herman Kaptein, Harry de Raad en Gonna de Reus voor hun opmerkingen over en aanvullingen op het manuscript.

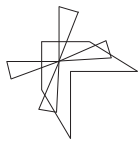
² In 1996 heeft de Afdeling Monumentenzorg en Archeologie nog tevergeefs gezocht naar de resten van de watermolens van 1532/1533. Er werd alleen een klein stukje sloot gevonden.

LITERATUUR

- Bankert, R., 'Beurtvaart in Alkmaar' in: *Alkmaars Jaarboekje* 5 (Alkmaar 1969) 119-124.
- Bitter, P., 'Een molentocht aan de Frieseweg', in: Informatierubriek van het bureau monumentenzorg en archeologie, *Oud Alkmaar* 20 (1996) nr. 2, 20-28 (26-28).
- Bruinvis, C.W., *De Molens van Alkmaar* (z.pl. 1905).
- Bunskoek, D.M., 'Geschiedenis van de bedrijfsmolens in Friesland', in: *Friese Molens* (Leeuwarden 1995) 41-73.
- Denewet, L., 'Lieven Andries uit Moerbeke-Waas: een gevluchte Vlaamse olieslager die in 1568 zijn molenkennis naar Holland bracht.' in: *Molenecho's. Vlaams Tijdschrift voor molinologie*, 27 (1999) nr. 4, 185-207.
- Feis, B.R., H. Hoogendoorn en P.M. Stoppelenburg, *Holland in touw – Hennepteelt en touwfabricage in het Groene Hart* (Woerden 2002).
- Jong-Lambregts, N. de, 'Houtzaagmolen en scheepswerf aan de Schermerweg', in: *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* (2005) nr. 13, 1-2.
- Kaptein, H. en P. Schotsman, 'Alkmaar als bakermat van de Hollandse industriemolens omstreeks 1600', in: J. Drewes, R. van der Eerden-Vonk e.a. (redactie), *Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 2004; Alkmaarse Historische Reeks nr. 12) 183-226.
- Koolwijk, H., *Alkmaar verleden tijd* (Rijswijk 1981) 18.
- Pal, T. van der, 'Opgraving molen 'De Hoop'', in: *Alkmaars Bodemnieuws* (1993) nr. 6, 21-22.
- Rogge, C., 'De molenzerken in de Grote Kerk in Alkmaar – Vijf grafzerken, voorzien van de afbeelding van een standerdmolen, nader bekeken (periode ca. 1600- ca. 1750)', in: *Molinologie, Tijdschrift voor molenstudie* (1999), nr. 11, 9-20.
- Coppens, J.C. e.a., *Vierhonderd jaar houtzagen met wind*. Verslag van de studiebijeenkomst "Een Besonder Creckwerk" ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van het octrooi van Cornelis Cornelisz. van Uitgeest, gehouden 27/28 november 1993 te Woudsend (Sprang-Capelle 1996) 11-32.
- Engelse, L. den en P. Schotsman, 'De korenmolens van Zuidschermmer en de impost op het gemaal', manuscript, te publiceren in: Alkmaarse Historische Reeks (Hilversum 2007).
- Schoorl, H., De Kwakelsluis en de Brantgen Jan Heinesmolens, de waterstaatkundige toestand ten westen van Alkmaar in de eerste helft van de zestiende eeuw. In: *Alkmaars Jaarboekje* (Alkmaar 1971) 83-100.
- Schotsman, P. en L. den Engelse, 'De eerste houtzaagmolen van Cornelis Cornelisz stond aan het Zeglis te Alkmaar', in: *Molinologie. Tijdschrift voor molenstudie* (2003), nr. 19, 1-5.
- Voorn, H., *De papiermolens in de provincie Noord-Holland* (Haarlem, 1960).
- Voorn, H., 'Alkmaar en de oudste Hollandse papiermolens', in: *Papierwereld* 21(1966) # 3 p. 79-91.
- Wortel, Th.P.H., 'Het huis aan de sluis: de geschiedenis van het Koning Willemshuis' in: *Alkmaars Jaarboekje* 10 (1974) 35-66.

Naast bovenstaande literatuur is gebruik gemaakt van –voornamelijk door een van ons (PS) opgespoorde– archiefstukken uit het Stadsarchief van Alkmaar.

alcmaria victrix

gemeente **ALKMAAR**

Regionaal Archief Alkmaar

Molenstichting Alkmaar e.o.

